

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК В УР. ГРЕМ'ЯЧЕ ПІД ЖИТОМИРОМ (за результатами досліджень С. С. Гамченка та Є. В. Махно)

У статті повністю публікується матеріал із досліджень курганного могильника в ур. Грем'яче (Гремляче) на околиці Житомира. Дванадцять курганів могильника було розкопано у 1924 р. експедицією Волинського науково-дослідного музею на чолі з С. С. Гамченком; результати цих розкопок свого часу залишилися неопублікованими. У 1945 р. дослідження могильника було продовжено Житомирською розвідувальною експедицією на чолі з Є. В. Махно. Було розкопано ще п'ять курганів, матеріали з яких зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України. Аналіз матеріалів із досліджень 1924 та 1945 рр. дозволяє віднести могильник до пізньої сосницької (заключний етап) і ранньої милоградської культур та датувати його в межах XI/X—VIII/VII ст. до н. е.

Ключові слова: Волинь, доба пізньої бронзи, ранній залізний вік, сосницька культура, милоградська культура.

Вступ. Одним із важливих питань переходу від доби бронзи до раннього залізного віку у Східній Європі є питання трансформації частини груп пізньої сосницької культури тшинецького культурного кола (ТКК) у ранню милоградську (підгірцевсько-милоградську) культуру (Даниленко 1956; Мельниковская 1967, с. 112; Березанская 1972, с. 167; 1976; 1985в; 1998; 2006; Ильинская, Тереножкин 1986; Артёменко 1987, с. 112; Крывальцевіч 1998; Berezanskaja, Taras 2006; Лысенко 2012). На жаль, коло джерел для висвітлення цього періоду залишається обмеженим. Тому велике значення має введення до наукового обігу неопублікованих раніше або опублікованих лише частково архівних матеріалів та фондів колекцій пам'яток, на яких були проведені розкопки. Однією з таких

пам'яток є курганний могильник Грем'яче на околиці Житомира.

Історія досліджень. Курганний могильник в урочищі Грем'яче (Гремляче) на південно-західній околиці колишнього передмістя Житомира — Корбутівці¹, на північ від колишнього хутора Стара Рудня², відкрив С. С. Гамченко у 1920 р. під час суцільного обстеження лівого берега р. Тетерів на схід від Житомира³ (рис. 1; 2). Кургани займали першу надзаплавну терасу лівого берега р. Тетерів (права притока Дніпра). Всього тут було виявлено 55 насипів (рис. 3). У 1924 р. експедиція Волинського науково-дослідного музею на чолі з С. С. Гамченком в ур. Грем'яче розкопала 12 курганів (рис. 4—17). У дослідженнях брали активну участь І. Ф. Левицький та О. Ф. Лагодовська (Гамченко 1924, № 46, с. 45—60, план IX; № 48, с. 26—72; 1925, с. 39—40; Тарабукін 1994, с. 14; 2012, с. 292; Тарасенко 2017, с. 121)⁴.

1. Є. В. Махно помилково називала цей колишній хутір «Курбатівка» (Махно 1949, с. 205). Зараз Корбутівка — південно-західна частина м. Житомир (Тарабукін 1994, с. 13, 14, карта на с. 22—23).

2. З 1923 по 1934 р. хут. Стара Рудня був підпорядкований Альбінівській сільській раді; у 1934 р. його приєднано до міської смуги м. Житомира.

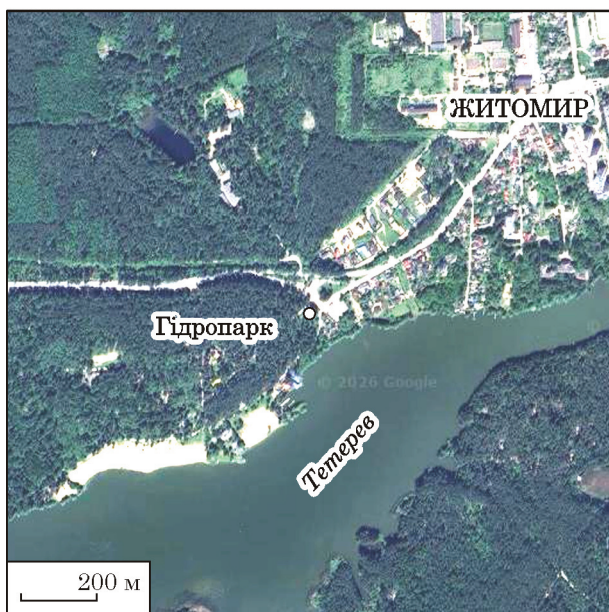
3. «Вгору лівобережжям Тетерева, на х. Стара Рудня, в ур. Гремляче, знаходиться курганна група з кількох десятків низеньких, круглого плану, насипів, що входять до курганної системи простору по Тетереву між Гуйвою та Псищенським струмком» (Гамченко 1925, с. 39). Тут і далі переклад з російської — *авт.*

4. У 1924 р. польові науково-дослідні роботи Волинського музею через брак коштів знаходились на межі зриву. Однак, за почином О. Ф. Лагодовської і завдячуючи клопотам І. Ф. Левицького, з'явилась можливість здійснити розкопки на околиці Житомира (Гамченко 1924, № 46, с. 1; Тарабукін 2012, с. 292).

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Рис. 2. Локалізація Житомирського могильника (ур. Грем'яче) на карті Google 2025 р.

Fig. 2. Localization of Zhytomyr barrow field (Hremiache tract) on Google map 2025

У 1945 р. дослідження могильника було продовжено Житомирською розвідувальною експедицією на чолі з Є. В. Махно, що розкопала ще п'ять курганів (рис. 18—22; Махно 1945; 1949; Махно, Лысенко, Лысенко 2020). Всього на могильнику було розкопано 17 курганів. Знахідки зберігаються в фондах Житомирського краєзнавчого музею та в фондах Інституту археології НАН України (Тарабукін 1994, с. 14; ред. Сон 2007, с. 290).

У 1989 р. могильник обстежив житомирський археолог І. І. Ярмошик, який на місці виявив 10 ледь помітних курганних насипів, порослих соснами (Тарабукін 1994, с. 14). О. О. Тарабукін позначає пам'ятку в урочищі Грем'яче, як «Стара Рудня (Гідропарк), ОН-379» та локалізує її в лісовому масиві між Чуднівським шосе і лівобережжям р. Тетерів, за 100 м на захід—південний захід від кінцевої зупинки «Гідропарк» тролейбусних маршрутів 5 і 9 м. Житомир (рис. 2; Тарабукін 1994, с. 14, пункт 33). З південного сходу та півдня могильник охоплює сучасна Пляжна алея у Корбутівському гідропарку.

Неподалік від могильника, праворуч Чуднівського шосе, у 1983 р. О. О. Тарабукін відкрив поселення «Корбутівка», додатково обстежив у 1985 та 1993 рр. Тут, «на південно-західному схилі піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка зібрано уламки вінець та стінок горщиків милоградського типу, прикрашених косими нігтьовими вдавленнями і перлинним орнаментом на рівні шийки» (Тарабукін 1994, с. 13—14, пункт 32)⁵.

Матеріали із досліджень 1924 р. лишилися неопублікованими. Тому вважаємо за доцільне навести їхній повний опис за рукописним звітом С. С. Гамченка⁶ (рис. 1; Гамченко 1924, № 46, с. 45—60) і чернетками до цього звіту (Гамченко 1924, № 47—48) та співставити їх із результатами досліджень 1945 р.

Опис пам'ятки за С. С. Гамченком. Південно-західну⁷ «околицю Житомира (дачний район), при гирлі Гуйви (правобережжя Тетерева) складає х. Стара-Рудня, що розташований переважно лівобережжям Тетерева. Хутірські земельні та садибні ділянки знаходяться на похилості місцевості урочища Гремляче, яке примикає до хутора з N. З SW боку хутора по правобережжю Гуйви, урочище Кумині Півострів правобережжя Тетерева—Гуйви поцяткований крутими (до 10 м) пагорбами дрібно-пересіченої місцевості, яка з віддаленням на S—SO перетворюється на дугоподібні, розтягнуті висоти, які, чергуючись з великими улоговинами, низинами і сідловинами, простяглися майже до м. Бердичів» (рис. 1; 2; Гамченко 1924, № 46, с. 45, фото 11).

«В ур. Гремляче, по N околиці Старої Рудні, частиною і на садибних землях останньої, по схилах, що знижуються до лівобережжя Тетерева, лапчастих висот барханно-лесового типу, з гнейсо-гранітами, що підстиляють їх, є курганна група з 55 насипів. Та частина її, що на узліссі лісу (соснового, віком 60—70 років), відносно незайманій збереженості. Інша ж частина могильника, що на ріллі та городах хутора, майже безслідно знищена і тільки після весняної чи осінньої оранки, коли борона згладить нерівності борозен плуга, при відповідному сонячному освітленні, це можна помічати на темно-сірому фоні ріллі білуваті кола площ основи зниклих курганів. Вузька смужка (до 70 м) ската, що пролягає між S обрисами групи та парканами садиб

хуторян, вся поїжджена дорогою, представляє піщаний осип, де крайні кургани порізані колісними коліями і рясніють стежками пішоходів. Ймовірно, курганна група тут продовжувалась ближче до Тетерева, але якщо кургани тут і були, вони не залишили ніяких слідів» (рис. 3; Гамченко 1924, № 46, с. 45—46, план IX).

«Курганна група розтягнута в W—O напрямку, дроблячись на три підгрупи: O (29 курганів), W (6 курганів), центральну (16 курганів) і кінцеву з WWN, від якої на узгір'ї збереглися всього 4 кургани, а інші знищені оранкою. Найбільш купні кургани O підгрупи (0—15 м). Центральної підгрупи рідші (0—20 м). W це рідші (5—10 м). У частині підгрупи WWN, що збереглася, рідше інших (25—60 м). Загальна протяжність групи з W на O — 355 м і з N на S — 106 м» (рис. 3; Гамченко 1924, № 46, с. 46, план IX).

«У напрямі NNW від центральної підгрупи, по магістралі загального NNW підвищення місцевості, на вузьких лядинках висот, є рядові додаткові кургани, що становлять малі групи. Одна така група з трьох курганів знаходиться в 3 км на вершині плоскої височини, в лісі, WWN околиці х. Чижя, а інша, у складі двох курганів, WWN попередньої, на ще більшій плоскій, але обширній висоті ур. Лісова Просіка, видалені одна від одної на 1,5 км. Кургани останніх груп розміщені на відстані один від одного 25—30—75 м. Всі вкриті стройовим червоноліссям і в більшості добре задерновані, з переважанням ½ кустарних рослин підліску. Кургани місцеві жителі називають бугорками (пагурками). Жодних переказів у місцевій народній пам'яті про них немає. Чотири кургани групи (№№ 20, 30, 40 і 42) розкопані років 12—15 тому любителями, але при розкопках нічого не спостерігали (за словами житомирця Н. Н. Білонюка)» (Гамченко 1924, № 46, с. 46).

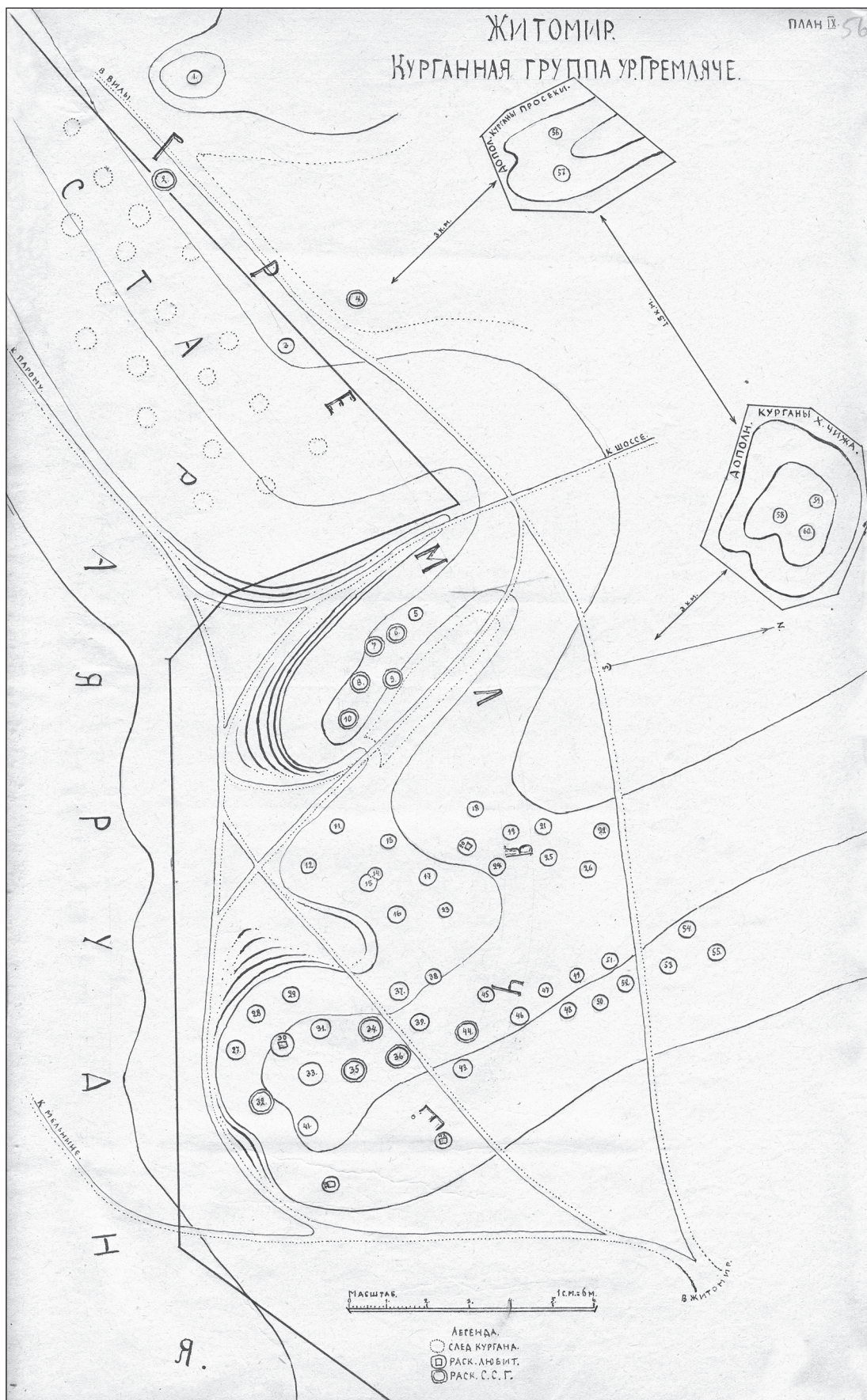
Загальний опис курганів за С. С. Гамченком. «Кургани круглого плану, зі звичайним сповзанням насипів за загальним схилом місцевості. Навколо кожного кургану суцільний ровик, іноді поєднаний з ровиками сусідніх курганів, або переривається 1—4 перешийками. Лінія зовнішніх обрисів ровиків хвиляста і часто ледве вловима серед нерівностей поверхонь землі та маси соснового коріння. Внутрішня крутість ровиків затемнена віковими зсувами курганних пологів. Сповзання приземлило кургани і зробило їх розпливчастими, змінивши і їхні початкові форми. В даний час, коли кургани багато років під лісом, вони ще більше змінилися на вигляд і нерідко ледь помітні» (Гамченко 1924, № 46, с. 46—47).

«За профілем, кургани представляють відрізки кулі, більшого або меншого перетину, але не перевищуючого за своєю висотою 0,2 діаметра основи, з прямо-похилими боками і заокругле-

5. Можемо з великою ймовірністю припустити, що поселенню раннього залізного віку тут або десь неподалік передувало поселення доби пізньої бронзи.

6. Рукопис написано російською. Розшифрування рукопису та переклад — авт. Скорочені слова, використані у рукописі, у цитованих уривках наводяться повністю (за винятком напрямків за сторонами світу). Стиль та термінологію С. С. Гамченка по можливості збережено. Підкреслення відповідають підкресленням у рукописі.

7. У рукописі помилково — «WWN околицю».

Рис. 3. Ситуаційний план розташування курганів в ур. Грем'яче під Житомиром (за Гамченко 1924, № 46)
Fig. 3. Plan of the location of the barrow field in the Hremiache tract near Zhitomir (after Gamchenko 1924, No. 46)

ною, без слідів горизонтальності або виїмчастості, вершинкою. Співвідношення висоти та діаметра основи коливається в межах 1 : 10—1 : 30. Межі співвідношення цього і лягли в основу підрозділу зовнішності курганів групи на три типи: більші (1 : 10), середні (1 : 20) і менші (1 : 30), що відповідає розмірам і виду самих насипів» (Гамченко 1924, № 46, с. 47).

«Кільцевий рів, звичайно, не має берми. Помічено, що ширина ровика та його глибина знаходяться в деякій пропорційній залежності від висоти та діаметру площі основи насипу. Залежність ця може бути сформульована так: чим вищий курган і чим ширша його площа насипу, тим ширше і глибше його ровик, а якщо останній переривають (перешийки), то співвідношення ще більше позначається на глибині та ширині ровика. У багатьох інших місцевостях помічено, що в кургану епоху надавали перевагу, і чим давніша, тим більше, для насипання кургану переважно поширюватися по ширині ровика, ніж заглиблюватися в останньому. Такі, наприклад, найвищі кургани Волині, Поділля, Київщини тощо» (Гамченко 1924, № 46, с. 47).

«Проміри характерних ліній Гремляцького та додаткових до нього Чижевських та Лісової Просіки могильників: висота — більших 0,4—0,5 м, середніх 0,3—0,4 м і менших 0,1—0,3 м; коло основи — більших 20—30 м, середніх 15—20 м і менших 10—15 м⁸; крива-утворююча⁹ — більших 7—11 м, середніх 6—7 м і менших 4—6 м; ширина ровика — більших 3—4 м, середніх 2—3 м і менших 1,5—2,5 м і глибина ровика — більших 0,2—0,3 м, середніх 0,15—0,2 м і менших 0,1—0,15 м» (Гамченко 1924, № 46, с. 47—48).

«Серед курганів Гремляцької групи один подвійний курган (№№ 14—15), W—O суміщення (суміщення великого кургану з середнім), навколо якого кільцевий ровик вісімкою. Близько 10 % курганів цієї групи має суміщені або дотичні ровики. Майже в кожній з підгруп

8. Діаметри курганів при перерахунку за цим параметром: більших 6,4—9,6 м, середніх 4,8—6,4 м, менших 3,2—4,8 м.

9. В оригіналі рукопису — «кривая-образующая».

Рис. 4. Кургани 12 (№ 7 за планом) і 4 (№ 2 за планом) в ур. Грем'яче, фото 1924 р. (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 4. Barrows 12 (No. 7 on the plan) and 4 (No. 2 on the plan) in the Hremiache area, photo from 1924 (after Gamchenko 1924, No. 46)

один з центральних курганів більший за інші» (Гамченко 1924, № 46, с. 48).

Дослідження 1924 р. Розкопки на могильнику були проведені з 4 по 19 липня¹⁰. Загалом було розкопано 12 курганів (№ 35, 32, 9, 2, 36, 34, 6, 4, 8, 44, 10 і 7 за планом; № 1—12 за щоденником)¹¹ (рис. 4—16; Гамченко 1924, № 46, с. 48—60, план IX; № 48, арк. 70—71).

Для розуміння деяких розбіжностей в описах знахідок з курганів у різних архівних документах, вважаємо за доцільне простежити хронологію їх написання. Польові роботи на Грем'ячівській групі були закінчені 19 липня. А 27 грудня 1924 р. С. С. Гамченком було за-

10. Точніше: 4—5, 11—12 та 18—19 липня 1924 р., що того року відповідає п'ятницям та суботам. І. Ф. Левицький приймав участь у дослідженні всіх курганів (крім № 10); О. Ф. Лагодовська — лише у роботах на першому тижні розкопок (кургани 1—4) та у п'ятницю останнього (№ 9, 10).

11. При описі курганів стиль та термінологію С. С. Гамченка по можливості збережено. Підкреслення залишені за рукописом С. С. Гамченка.

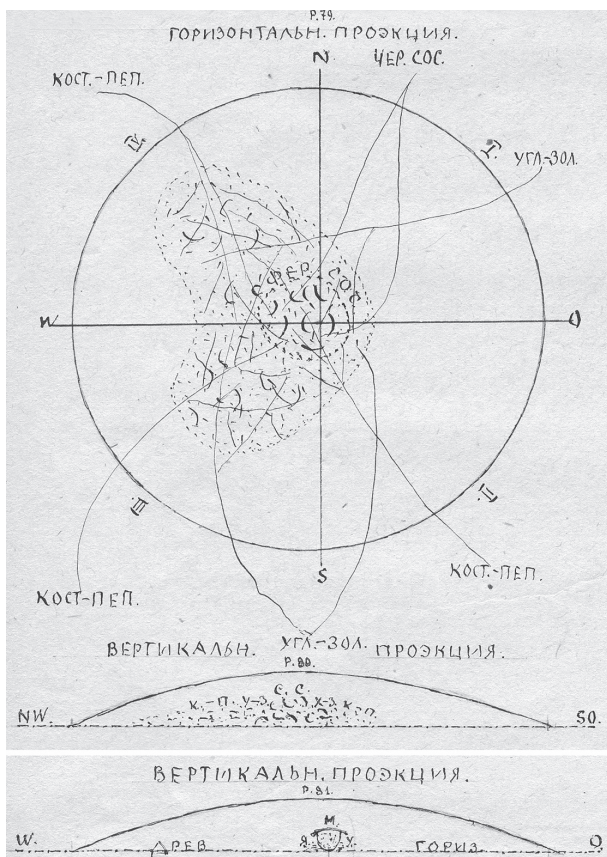

Рис. 5. Грем'яче, курган 1 (1924 р.; за планом № 35) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 5. Hremiache, barrow 1 (1924; No. 35 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

вершено рукопис статті «Могильник урочища Гремляче» (Гамченко 1924, № 48). Можливо, тим самим часом слід датувати і «Дневник раскопок», написаний на складеному навпіл аркуші великого формату, вкладеному у кінець рукопису зазначеної статті (Гамченко 1924, № 48, с. 70—71); за розмірами та станом збереженості «щоденника» можна однозначно сказати, що його було написано не в полі¹². 17 лютого С. С. Гамченко закінчує рукописний звіт «Раскопки 1924 г. на Вольни» (Гамченко 1924, № 46). Впадає в око, що чернетка — «Опись материалов раскопок 1924 года» — датована 21 лютим (Гамченко 1924, № 47с), а найбільш повний (остаточний?) опис матеріалів — «Опись материалов раскопок 1924 года на Вольни» — 23 лютим 1925 р. (при цьому у тексті опису спостерігаються численні перестановки пунктів, виправлення та дописки). Тобто робота над встановленням того, з якого ж кургану походять певні знахідки, продовжувалася і після написання остаточного тексту звіту.

Складається стійке враження, що частину знахідок за час, що пройшов між завершенням

12. Власне, це є чернетка ненаписаного розділу 5 статті: «5. Дневник раскопок», який складається лише з однієї фрази «см. отдельную заметку» (Гамченко 1924, № 48, с. 50).

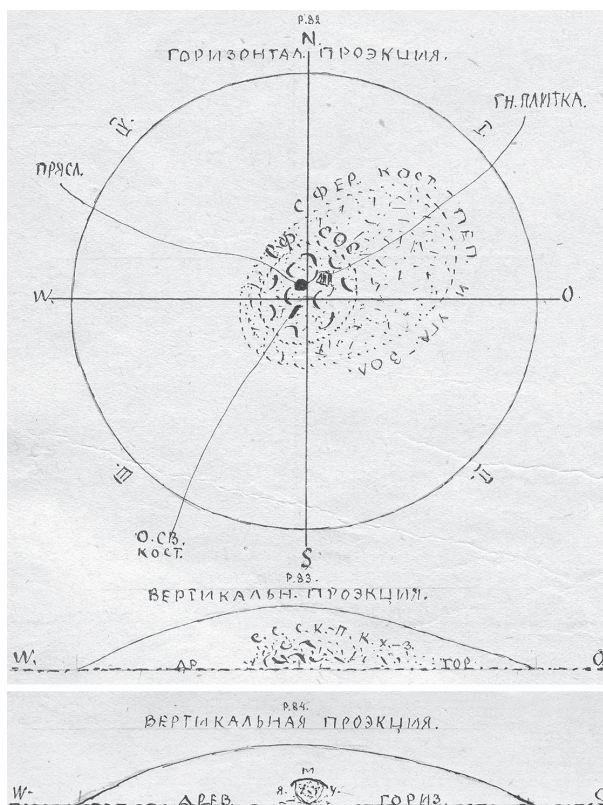

Рис. 6. Грем'яче, курган 2 (1924 р.; за планом № 32) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 6. Hremiache, barrow 2 (1924; No. 32 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

польових робіт та камеральною обробкою матеріалів, було переплутано. Яскравим прикладом є локалізація *крем'яного уламка* — одного (!)¹³ на всі 12 курганів. За чернеткою статті та «щоденником» розкопок його було знайдено у кургані № 9 (Гамченко 1924, № 48, с. 65; 70, зворотній бік), за текстом звіту — у кургані 10 (Гамченко 1924, № 46, с. 57, 58), за чернетками опису — у кургані 11 (Гамченко 1924, № 47с, с. 11), а за остаточним описом — у кургані 4 (Гамченко 1924, № 47а, с. 1). Це також стосується і підрахунку фрагментів кількох посудин — деякі з них могли бути змішані під час камеральної обробки, тому «пливе» і статистика фрагментів (але не реконструйованої кількості посудин, яка знайшла відображення в опису «Инвентарь раскопок 1924 г.» (Гамченко 1924, № 47b, арк. 14) і збіглась за усіма описами).

Реконструйовані посуд та інші керамічні вироби з курганів, розкопаних у 1924 р., були схематично зображені на чернетках двох описів знахідок до звіту С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 47b, арк. 14; № 47с, с. 10—11). Іноді схеми зображень дещо різняться. Не маючи інших зображень цих виробів, наводимо далі

13. Це підтверджує остаточна статистика у остаточному варіанті рукопису (Гамченко 1924, № 47а, с. 3).

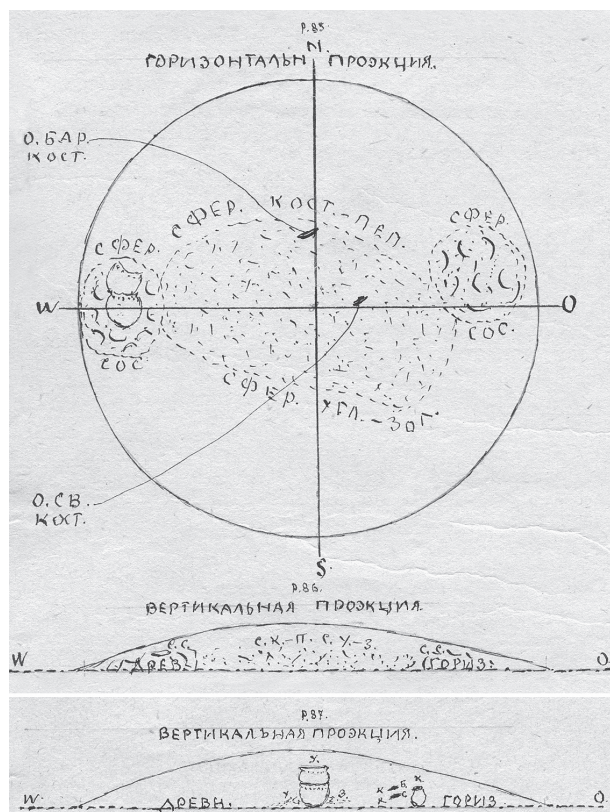

Рис. 7. Грем'яче, курган 3 (1924 р.; за планом № 9) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 7. Hremiache, barrow 3 (1924; No. 9 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

їх за чернетками обох описів, зіставляючи між собою (рис. 17)¹⁴.

Обумовивши певні труднощі, які виникли при зіставленні архівних джерел, перейдемо до опису курганів та знахідок на підставі документів із архіву С. С. Гамченка.

Курган 1 (1924 р.; за планом № 35; рис. 5). Розташований на південно-східній окраїні групи¹⁵. На вигляд один із середніх. Навколо кільцевого ровика, спільний з трьома сусідніми курганами. На **NNW** схилі три сосни. Такі ж сосни на підшві **SW** ската. Курган покритий рідким дерном, з переважанням рослинних форм підліску. Проміри: коло основи 19,88 м¹⁶, **N—S** крива-утворююча 6,39 м, **W—O** крива-утворююча 6,39 м, висота 0,33 м, ширина ровика 2,13 м і глибина його 0,15—0,22 м. Об'єм насипу дорівнює об'єму виїмки ровика.

14. На жаль, у Житомирському музеї (у 1995 р.) саму колекцію із досліджень 1924 р. нам переглянути не вдалось. Зарисовка керамічного комплексу 1924 р. залишається одним із нагальних завдань на майбутнє.

15. У рукописі звіту помилково зазначено, що курган «розташований на **NO** окраїні групи», що не відповідає напрямку на північ, позначеному на схемі могильника у цьому ж звіті (Гамченко 1924, № 46, план IX).

16. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,33 м.

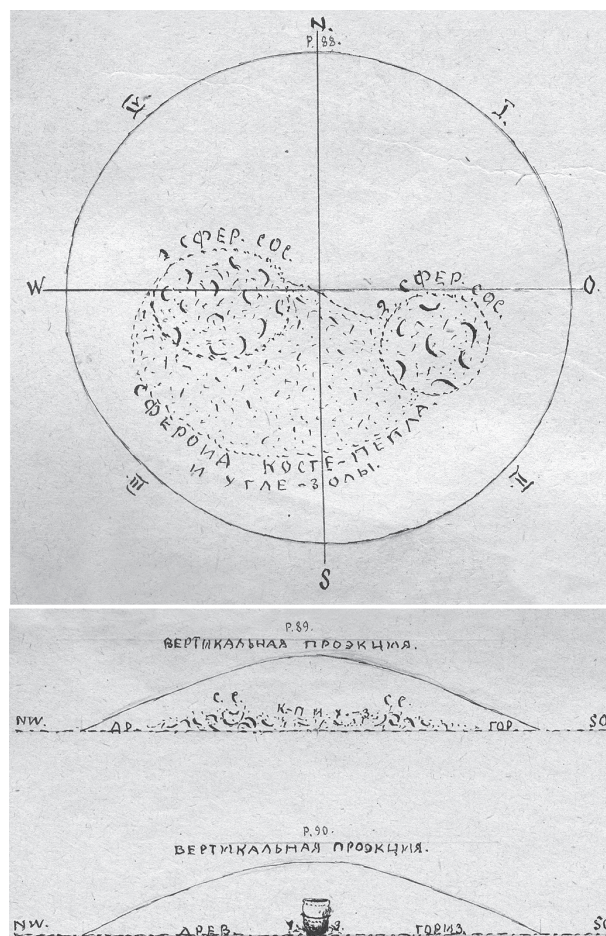

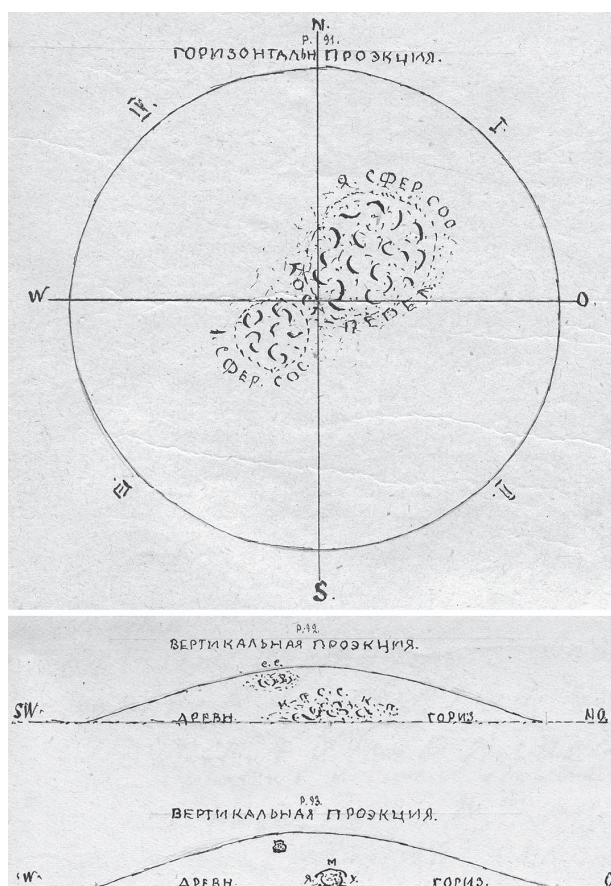
Рис. 8. Грем'яче, курган 4 (1924 р.; за планом № 2) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 8. Hremiache, barrow 4 (1924; No. 2 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

Пробна яма (**NW**): рослинний шар 0,07 м, нижче охровий пісок з легкою домішкою лесу. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (**NO**, **SO**, **SW** та **NW**). Розкопки проводились пошарово зйомкою землі насипу за розмірами площі основи, стругами, $\frac{1}{2}$ штиками та штиками, що чергувалися із зачисткою, залишаючи культурні точки опуклими і оперуючи їхнім тонким зістругуванням (дрібним інструментом).

На глибині 0,13—0,17 м, у центральній частині і з вклиненням у **SW** і **NW** сектори на 1,73 м, з'явилися черепки, ручної роботи, слабого випалу, з місцевої глини, з домішкою великих зерен кварцу, світло-коричневого кольору, *урни* (яйцеподібної форми, заокругленого дна, широкого горла, майже стоячого відгину слаборозвиненої шийки, з ямковим орнаментом по шийці) та *мисочки* (напівкульного типу), знаходження яких продовжувалося до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,13 м). Черепки утворювали сфероїд¹⁷,

17. Під назвою «сфероїд» С. С. Гамченко розуміє тривимірне скупчення у культурному шарі будь-яких культурних решток — уламків посуду, кальцинованих кісток, попелу тощо.

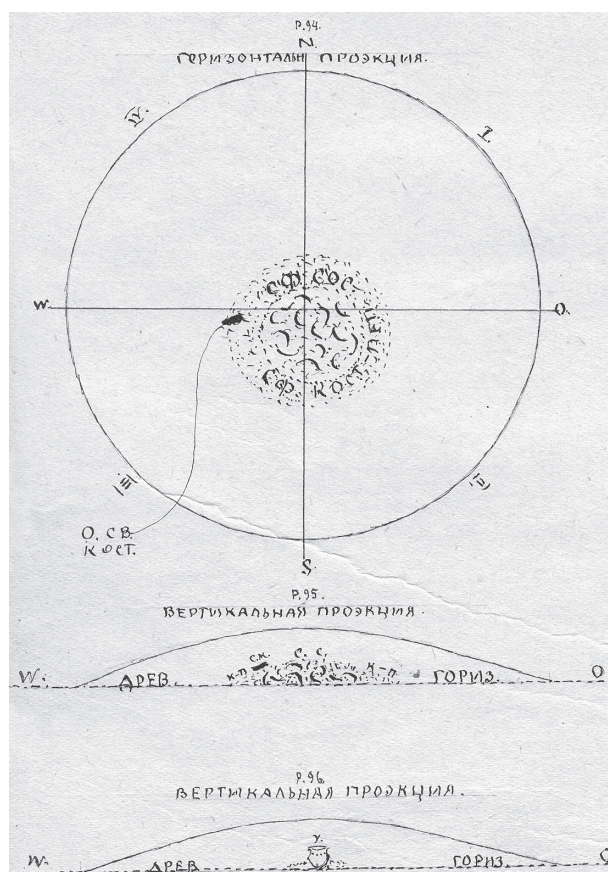
Рис. 9. Грем'яче, курган 5 (1924 р.; за планом № 36) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 9. Hremiache, barrow 5 (1924; No. 36 on the plan) (after Gamchenko 1924)

найбільша купність якого мала розміри $1,95 \times 0,21 \times 0,33$ м. За його межами і всередині, в III і IV секторах з глибини 0,13 м до глибини 0,46 м виявився рідко-сітчастий сфероїд кальцинованих людських кісток (дрібні осколки 0,5—3—4 см, більш крупчасті, з рідкими вугликами (1—3 см), породи дерева яких не вдалося визначити) і пилоподібними слідами кістяного попелу та рослинної золи, розтягнутий у **NW** та **SW** напрямках, розмірами $2,28 \times 2,84 \times 0,24$ м. Розкопки припинені на глибині 0,38 м (нерушена земля). Шари землі перевернуті та перемішані (зрушення, зміщення).

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська і О. П. Червинський (Гамченко 1924, № 46, с. 48—49, рис. 79—81).

Інтерпретація С. С. Гамченка: *«Судження. Результати трупоспалення (місце не з'ясовано) поміщені в урну, яку вставили гострим дном в поверхню стародавнього горизонту і обсипали вугле-золою знизу, а зверху накрили мисочкою. Відступив від точки поховання на 3,15 м, рили кільцевий ровик, насипаючи землю на центр поховання і по колу останнього»* (Гамченко 1924, № 46, с. 49).

Рис. 10. Грем'яче, курган 6 (1924 р.; за планом № 34) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 10. Hremiache, barrow 6 (1924; No. 34 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

Знахідки з кургану 1 (за колекційними описами)¹⁸.

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, з широким горлом та заокругленим дном (рис. 17: А, 1); 25 фрагментів (№ 1—25). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдвдвель.

2. *Мисочка* напівсферична¹⁹, ліпна (рис. 17: А, 2, Б, 3); 3 фрагменти (№ 26—28). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 6—7 см, діаметр дна — 2 см.

3. Уламки *кальцинованих кісток людини* (25 екз.; №№ 29—53) (Гамченко 1924, № 47а, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 10).

Курган 2 (1924 р.; за планом № 32; рис. 6). Розташований південніше від попереднього. На вигляд — один з більших. Навколо кільцевий ровик. Сповзання насипу на **NO**. Дві сосни

18. В ряді випадків інформація про знахідки за остаточним описом та чернетками не збігається — в таких випадках надаємо перевагу остаточному опису (Гамченко 1924, № 47а), а наявні розбіжності обумовлюємо в окремих виносках.

19. С. С. Гамченко позначає форму таких мисок як «півкульна миска» («полушарная миска») (Гамченко 1924, № 46), «малий відрізок кулі» («малый отрезок шара») (Гамченко 1924, № 47а), «форми півкулі» («формы полушария») (Гамченко 1924, № 48, с. 62).

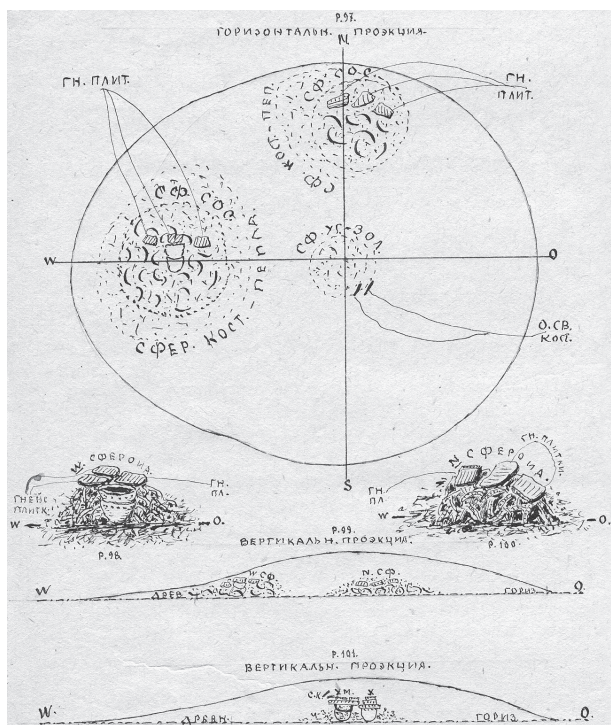

Рис. 11. Грем'яче, курган 7 (1924 р.; за планом № 6) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 11. Hremiache, barrow 7 (1924; No. 6 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46).

на W скаті, дві на S і дубовий кущ у центрі. Укритий рідким дерном. Проміри: коло основи 24,14 м²⁰, N—S крива-утворююча 8 м, W—O крива-утворююча 7,82 м, висота 0,48 м, ширина ровика 1,07—1,24 м і глибина його 0,09—0,11 м. Зважаючи на близькість кургану 1, особлива пробна яма не закладалась. Розкопки виконувались тим самим порядком, як і на кургані 1. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (як на кургані 1).

На глибині 0,07 м у центральній частині насипу, виявлено уламок нижньої свинячої кісточки. На рівні сучасного горизонту (глибина 0,48 м) і до глибини 0,02 м під ним (рівень древнього горизонту) знайдено сфероїд черепків урни (такий, як у кургані 1) і миски (так само), що розташувалась в центральній частині, розмірами 1,38 × 0,49 × 0,02 м. Зі сфероїдом черепків був поєднаний, але перевершував його своїми розмірами (особливо в NO напрямку), сфероїд розсіяних кістко-попелу, кальцинованих людських кісток (0,75—4 см) і вугле-золи, що мав розміри 2,15 × 1,24 × 0,12 м. У сфероїді черепків (рівень 0,48 м), у центральній частині їх, знайдено глиняне *пряслице* (двоконусне, усічене — 5—4,5 см²¹) і поряд з ним, але значно вище (глибина 0,17 м), *гнейсову плитку* (0,18 × 0,13 × 0,03 м).

20. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 7,68 м.

21. Зазначені розміри не відповідають розмірам, позначеним у інвентарному та польовому описах.

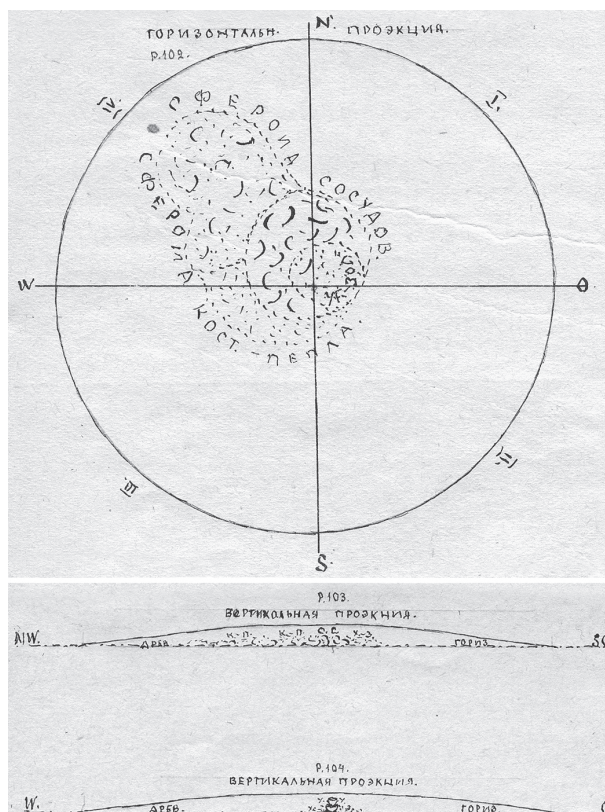

Рис. 12. Грем'яче, курган 8 (1924 р.; за планом № 4) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 12. Hremiache, barrow 8 (1924; No. 4 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодівська і О. П. Червинський (Гамченко 1924, № 46, с. 49—50, рис. 82—84).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Поховання таке ж, як у № 1, але можливо з тією відмінністю, що тут урна могла бути прикрита гнейсовою плиткою (у такому разі миска могла знаходитися на плитці або стоїть збоку урни). Очевидно, жіноче поховання — пряслице від веретена. Свиняча кісточка, мабуть, культова деталь*» (Гамченко 1924, № 46, с. 50).

Знахідки з кургану 2 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: А, 5); 50 фрагментів (№ 54—103). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. *Мисочка напівсферична*, ліпна (рис. 17: Б, 7); 4 фрагменти (№ 104—107). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота посудини — 6—7 см, діаметр денця — 2,5 см.

3. *Пряслице* усічено-біконічне (№ 108; рис. 17: А, 4, Б, 6). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 2 см, діаметр — 3 см. «*Отвір не центральний (для веретена не годилося б (?))*».

4. Уламки *кальцинованих кісток* людини (22 екз.; № 109—130).

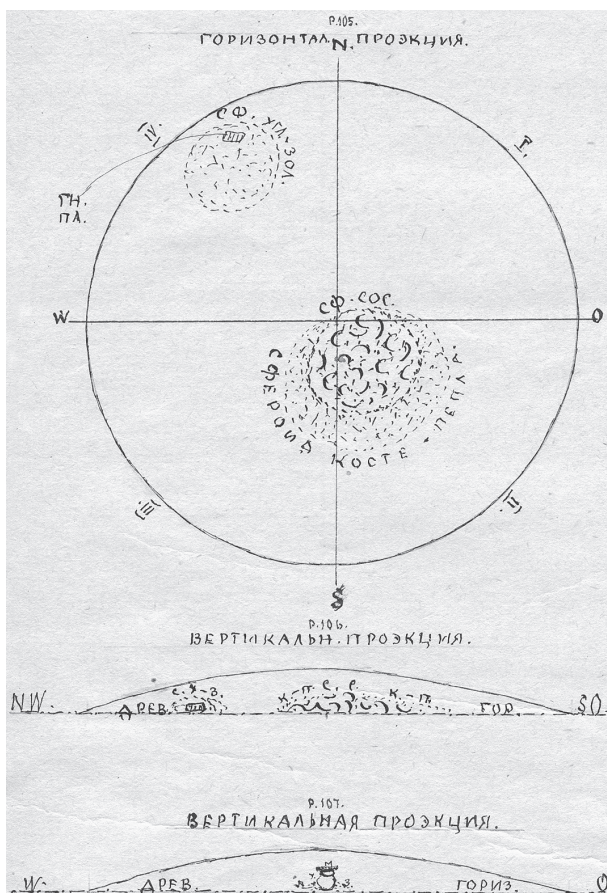

Рис. 13. Грем'яче, курган 9 (1924 р.; за планом № 8) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 13. Hrem'ache, barrow 9 (1924; No. 8 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

5. Кістки тварин (2 екз.; № 137—138) — 2 уламки гомілкових кісток барана²².

6. Вуглики дубові (6 екз.; № 131—136) (Гамченко 1924, № 47а, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 10, 11).

Курган 3 (1924 р.; за планом № 9; рис. 7). Розташований на краю у західній (W) підгрупі. На вигляд один із середніх. Кільцевий ровик переривчастий, з трьома перешийками (WWN, NO і SSW). Покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 16,33 м²³, N—S крива-утворююча 5,54 м, W—O крива-утворююча 5,41 м, висота 0,23 м, ширина ровика 1,77—2,84 м і глибина його 0,12—0,23 м. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (подібно до курганів 1 та 2). Розкопки проводились так само, як у попередніх курганах.

На глибині 0,12 м (у центральній частині) знайдено залишки свинячої кісточки (0,65 м від центру) та баранячої кісточки (1,03 м від центру). З тієї ж глибини зустрічалися в W, а нижче і по всіх секторах біля центру вуглики (породу дерева не вдалося визначити), зола,

22. У тексті звіту йдеться про свиню (див. вище).

23. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 5,2 м.

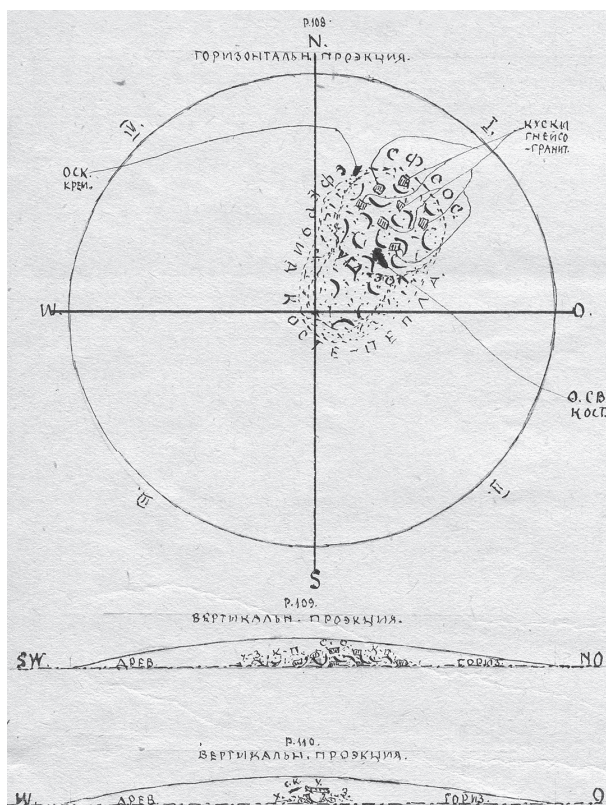

Рис. 14. Грем'яче, курган 10 (1924 р.; за планом № 44) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 14. Hrem'ache, barrow 10 (1924; No. 44 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

кістяний попіл і дрібні (0,5—5,6 см) осколки кальцинованих людських кісток, що спостерігалися до стародавнього горизонту (нижче за сучасний на 0,056 м) і навіть нижче останнього (0,062 м), з поширенням на SO. Сфероїд кістко-попелу, у суміші з вугле-золю, мав розміри: 2,51 × 1,97 × 0,078 м. На краю W частини кургану на рівні сучасного горизонту (глибина 0,23 м) відкриті дві яйцеподібні урни (типу, описаного вже в кургані 1), що лежали з ухилом на північ, причому одна урна була вставлена в іншу і південна урна (нижня) в суміші піску з суглинком, що наповнювала її, містила кістяний попіл і кальциновані людські кістки у вигляді дрібних осколків. На цій же глибині в OON частині кургану (I сектор) знайдені черепки глекоподібної посудини з заокругленим дном (шийка цієї посудини більш виражена, верхній бік уще і отвір горла менше, в іншому повна схожість з урнами). Сфероїд W відстояв від центру на 2,58 м та сфероїд OON — на 2,93 м. Зниження останнього сфероїда тривало до давнього горизонту. Розміри сфероїдів посудин: W — 1,39 × 1,85 × 0,12 м та OON — 0,84 × 0,96 × 0,12 м.

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, С. І. Охримець, Ф. У. Дердюк, О. Ф. Лагодовська, О. П. Червинський і К. І. Кальчук (Гамченко 1924, № 46, с. 50—51, рис. 85—87).

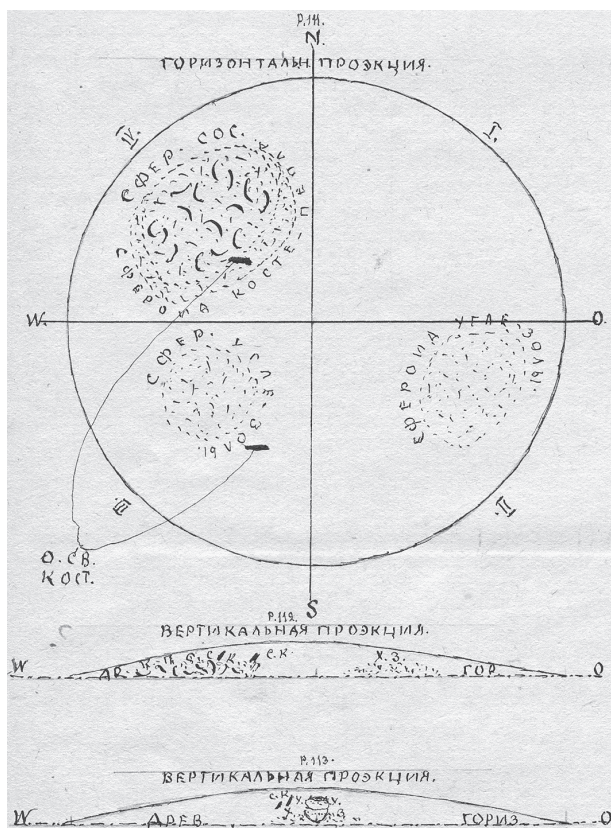

Рис. 15. Грем'яче, курган 11 (1924 р.; за планом № 10) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 15. Hremiache, barrow 11 (1924; No. 10 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

Інтерпретація С. С. Гамченка: «Судження. У цьому кургані, як і в № 1—2, поховання результатів трупоспалення, але тут вони, завантажені в урну, накриті іншою урною і до сходу від них культова точка: глекоподібна посудина і культові кісточки. Вугле-зола частково, ймовірно, культова і частково потрапила з трупоспаленням» (Гамченко 1924, № 46, с. 51).

Знахідки з кургану 3 (за колекційними описами).

1. Дві посудини яйцеподібні, ліпні (рис. 7); 25 фрагментів (№ 139—163). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментовані ланцюжком вдавлень. В чернетці опису згадуються «5 уламків яйцеподібної посудини (діам. 7 см)».

2. Посудина глекоподібна, ліпна (рис. 7; 17: А, 8); 9 фрагментів (№ 164—172). Вінець сильно відігнуті. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 14—16 см, діаметр вінець — 8 см.

3. Уламки кальцинованих кісток людини (16 екз.; № 173—188).

4. Кістки тварин (№ 189—190) — 2 уламки лопаткової та променевої кістки кабана²⁴ (Гам-

24. У тексті звіту йдеться про 1 кістку свині та 1 кістку барана (див. вище).

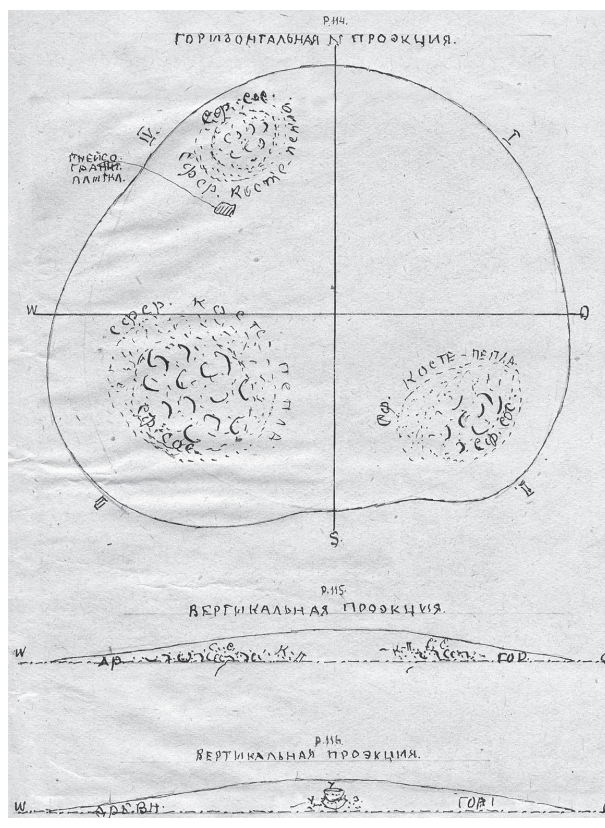

Рис. 16. Грем'яче, курган 12 (1924 р.; за планом № 7) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 16. Hremiache, barrow 12 (1924; No. 7 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

ченко 1924, № 47а, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 11).

Курган 4 (1924 р.; за планом № 2; рис. 4: 2; 8). Розташований у WWN підгрупі. На вигляд один з більших. Кільцевий ровик перерваний перехідом (N). Найбільше сповзання в напрямку OOS. Третина насипу (S—SO) кілька років під оранкою. З S (ближче до підшви) сосна. На SW частині підшви дубовий пеня. На N пологості (2 м від підшви) сосновий пеня та дубовий кущ. Вкритий слабким дерном. Проміри: коло основи 27,62 м²⁵, N—S крива-утворююча 11,36 м, W—O крива-утворююча 8,56 м, висота 0,56 м, ширина ровика 2,27 м, глибина його 0,15—0,31 м і ширина перехідка 4,97 м. Насип, як завжди в цій групі, розбитий на чотири сектори. Розкопки проводились тим самим порядком, як у попередніх курганах.

З глибини 0,17—0,22 м і до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,14 м) спорадично, знаходилися в SO, SW і N частинах дрібні вуглики (дубові), зола, що тяжіли більше в S напрямку (більш велика кількість коренів). З того ж рівня, переважно в W і SO частинах, знаходилися черепки двох яйцеподібних урн (описаного вище типу, орнаменту тощо), розтягну-

25. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 8,79 м.

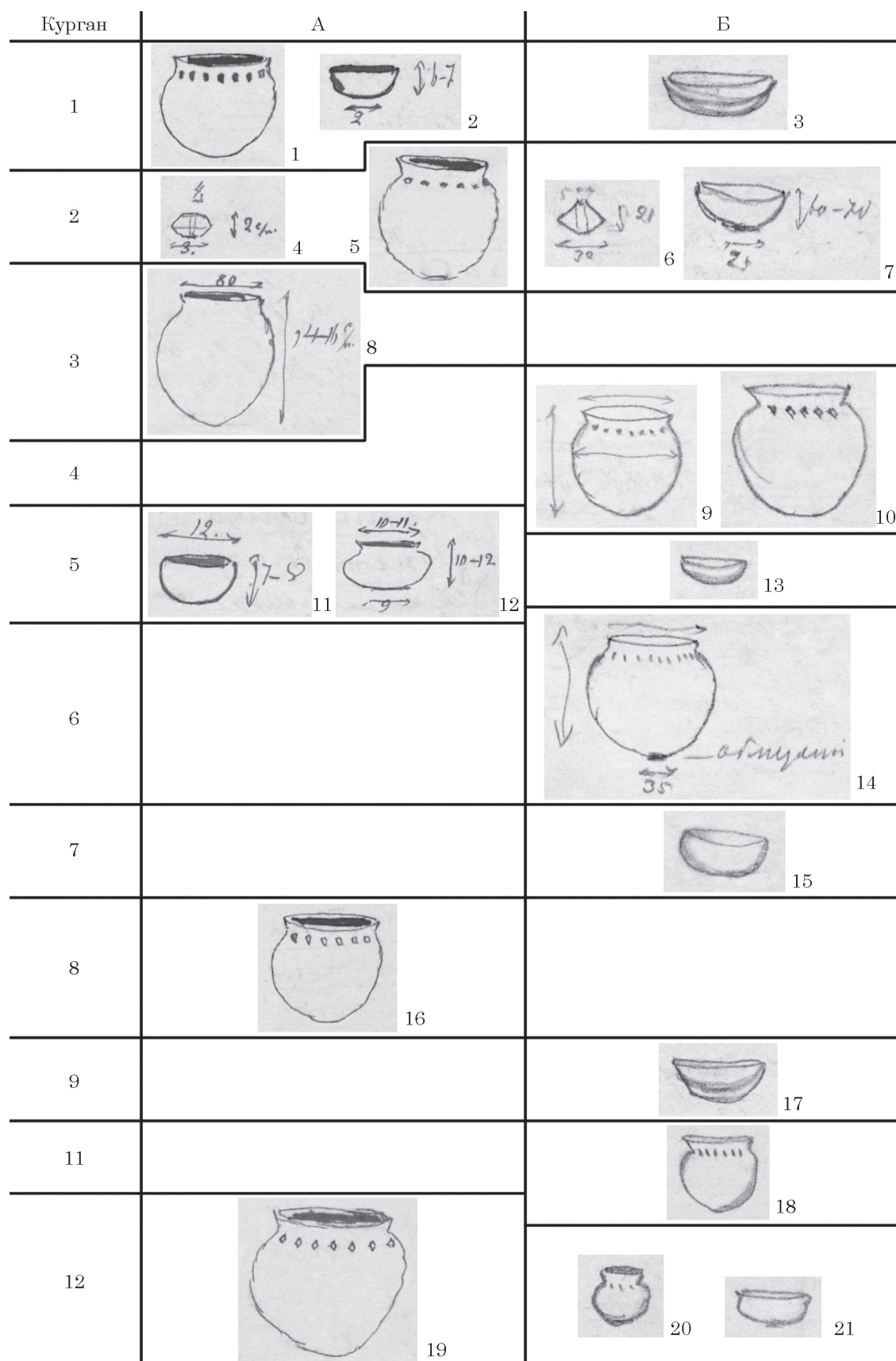

Рис. 17. Грем'яче, схематичне зображення знахідок з курганів (1924 р.) (за: А — Гамченко 1924, № 47b; Б — Гамченко 1924, № 47c)

Fig. 17. Hremiache, sketch of the finds from barrows (1924) (after: A — Gamchenko 1924, No. 47b; B — 1924, No. 47c)

тих корінням дерев. Черепки тривали до рівня стародавнього горизонту. Кучності їх утворили два сфероїда, розмірами: перший — $1,87 \times 1,97 \times 0,39$ м і другий — $1,3 \times 1,12 \times 0,39$ м. Разом з черепками і за межами їх, особливо з SO боку, знаходилися: кальциновані людські кістки (0,5—5 см) і кістяний порошок (попіл), що становили сфероїд розмірами $4,7 \times 2,78 \times 0,36$ м.

Курган досліджено 5.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська, О. П. Червинський, С. І. Охримець і Ф. У. Дердюк (Гамченко 1924, № 46, с. 51—52, рис. 88—90, фото 13).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення зсипані в урну, накриту іншою урною, і перша з них встановлена на стародавньому горизонті з підгортанням низу вугле-золою*» (Гамченко 1924, № 46, с. 52).

Знахідки з кургану 4 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 9); 42 фрагменти²⁶ (№ 191—232)²⁷. Тісто з домішкою жорстви (кварцу). Колір світло-коричневий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком прямокутних вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 10); 40 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий, чорний. По шийці посудина орнаментована ланцюжком підромбічних вдавлень.

3. *Уламок крем'яного знаряддя невизначеного призначення*²⁸.

4. *Вуглики дубові* (10 екз.).

5. Два зразки вмісту великої яйцеподібної посудини (суглинок, кістко-попіл, кальциновані кістки).

6. Шматки *гнейсових плиток* (2 екз.), знайдені в сфероїді посудини з кістко-попелом (Гамченко 1924, № 47а, с. 1; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 10, 11).

Курган 5 (1924 р.; за планом № 36; рис. 9). Розташований поряд із курганом 1, на N від нього. За розмірами один із більших у групі. Навколо кільцевої ровик. З NO (на 3,5 м від центру) сосна. Поріс рідким дерном. Проміри: коло основи $27,74$ м²⁹, N—S крива-утворююча

$8,52$ м, W—O крива-утворююча $8,52$ м³⁰, висота $0,53$ м, ширина ровика $3,37—3,55$ м і глибина його $0,08—0,13$ м. Поверхня насипу розбита на чотири сектори. Пробна яма (NW): рослинний шар $0,012—0,019$ м і нижче суглинок. Розкопки виконувалися так само, як і попередніх курганів цієї групи.

З глибини $0,04$ м до глибини $0,09$ м, у SW секторі ($2,59$ м від центру), знайдені чорні, блискучі черепки «кубишки»³¹ (латенського типу), навколо яких розсіяні були дрібні уламки кальцинованих людських кісток ($0,5—2,5$ см) і кістяний попіл. Черепки ці і сфероїд кістко-попелу їх має обриси розмірами $0,84 \times 0,05$ м. У NO (I) секторі, на відстані від центру на $1,92$ м, з глибини $0,26$ м до $0,48$ м проявився сфероїд черепків *яйцеподібної урни* та півкульної *міски* (тих самих типів, що у курганах 1—4), сфероїд яких мав розміри $2,13 \times 1,77 \times 0,22$ м. Другий сфероїд (NO) містив у собі і був оповитий вуглезолою з дрібними ($0,75—6$ см) осколками кальцинованих людських кісток та кісткового попелу.

Курган досліджено 11.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. Г. Червяк, О. П. Червинський, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 52—53, рис. 91—93).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результат трупоспалення укладено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті та прикрита мискою. Згодом, в іншу епоху закопаній у верхньому шарі курганного насипу чорнолощений посуд також з результатом трупоспалення, але вже в період іншої культури (латена)*» (Гамченко 1924, № 46, с. 53).

Знахідки з кургану 5 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна; 15 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір коричнево-жовтогарячий. Діаметр (вінець або корпусу?) — 8 см.

2. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: А, 11, Б, 13); 11 фрагментів³². Тісто з домішкою жорстви. Колір коричнево-жовтогарячий. Висота посудини — $7—8$ см, діаметр корпусу — 12 см.

3. Уламки *кальцинованих кісток людини* (24 екз.); розміри — $18 \times 15 \times 7$ мм і менше.

4. Зразки суглинка з кістко-попелом (3 екз.).

5. «*Вазочка*» (рис. 17: А, 12); 54 фрагменти. Колір чорно-попелястий. Поверхня «лакована». Висота посудини — $10—12$ см, діаметр ві-

26. У чернетці опису загадано по 12 фрагментів кожної з двох яйцеподібних посудин (Гамченко 1924, № 47с, с. 10).

27. Подальші номери по порядку в остаточному описі (Гамченко 1924, № 47а) неодноразово виправлялися, нерозбірливі та переплутані. Тож далі ми їх не наводимо (за винятком кількох останніх номерів опису).

28. За чернетками опису крем'яне знаряддя та 10 дубових вугликів помилково (?) приписані до кургану 11 (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

29. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — $8,83$ м.

30. Параметр видається дещо заниженим. Так як по обом напрямкам вказані однакові цифри, то можемо припустити, що по одному з напрямків цей параметр було переплутано.

31. За термінологією С. С. Гамченка «кубишка» відповідає глибокій профільованій чаші, іноді — з ручкою (Лисенко, Лисенко 2024, с. 45).

32. За чернеткою опису — 1 фрагмент мисочки та 4 уламки кальцинованих кісток (Гамченко 1924, № 47с, с. 10).

нець — 10—11 см, діаметр денця — 9 см. З росипом кістко-попелу (Гамченко 1924, № 47а, с. 1—2; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 10).

Курган 6 (1924 р.; за планом № 34; рис. 10). Розташований на південний захід від кургану 5. На вигляд один із більших. Навколо кільцевий ровик. N третина насипу понівечена прямокутною ямою (4,27 × 1,42 м), в якій закопаний кінь (1923 р.). Насип покритий рідким дерном. Сповзання насипу помітно на SSQ (ухил місцевості). Проміри: коло основи 21,31 м³³, N—S крива-утворююча 7,11 м, W—O крива-утворююча 6,39 м, висота 0,44 м, ширина ровика 2,15—2,84 м і глибина його 0,11—0,26 м. Насип розбито на чотири сектори. Розкопки проводились так само, як і кургану 1.

З глибини 0,17 м до глибини древнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м) і навіть нижче за нього на 0,06 м, зустрічалися, розтягнуті деревним корінням, черепки *яйцеподібної урни* (описаного вже типу), що становили сфероїд, розмірами 3,97 × 2,98 × 0,35 м. На глибині 0,13 м (2,45 м від центру), у SW секторі з N його краю знайдено уламок *свинячої кістки*. Зі сфероїдом черепків був поєднаний сфероїд кістко-попелу і кальцинованих людських кісток (0,5—6,5 см), який дещо перевершував своїми розмірами сфероїд черепків: 3,89 × 3,16 × 0,47 м.

Курган досліджено 11.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. Г. Червяк, О. П. Червинський, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 53—54, рис. 94—96).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення поміщено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті. Культову подробицю складала свиняча кісточка*» (Гамченко 1924, № 46, с. 54).

Знахідки з кургану 6 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 14); 13 фрагментів. Денце обім'яте. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий; «зі слідом рожевої вохри (?)». Діаметр денця — 3,5 см. По шийці посудина орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. Уламки *кальцинованих кісток* людини (27 екз.).

3. *Кістка тварини* — 1 уламок променевої кістки кабана (свині).

4. Зразок суглинка з кістко-попелом з посудини (Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 10).

Курган 7 (1924 р.; за планом № 6; рис. 11). Розташований у W підгрупі, західніше (W^{me}) кургану № 3. Зовні один із середніх групи. Навколо кільцевий ровик. З W боку у ровику сосна. На NNO зовнішньому краї ровика дубовий пеня. Курган покритий рідким дерном. За-

гальне сповзання на N. Проміри: коло основи 21,3 м³⁴, N—S крива-утворююча 7,01 м, W—O крива-утворююча 5,73 м, висота 0,39 м, ширина ровика 3,69 м і глибина його 0,12—0,15 м. Пробна яма (OON): рослинний шар 0,12—0,17 м, охровий пісок 0,26—0,32 м, нижче суглинок. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (як в інших курганах). Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

У центральній частині насипу, а також скраю W пологості та N (від центру 2,15—2,68 м) дрібні дубові вуглики та зола з глибини 0,08 м до 0,15 м. У центральній частині насипу, на глибині 0,13—0,17 м знайдено два уламки *свинячих кісток*. З глибини 0,26 м в області вугле-золи, на N і W схилах стали зустрічатися черепки двох *яйцеподібних урн* і півкульної *миски*, типів вже описаних вище, причому особливо багато їх вбачалося на W. Останнє спостерігалось чим глибше, тим густіше. Нарешті тут відкрита була розчавлена урна, прикрита мискою. В урні, серед супіску, який заповнював її, було багато дрібних (0,5—4,5 см) кальцинованих кісток і кістяний попел. Те ж саме, рясно розсіяно було і серед черепків на W і на N. Черепки сягали глибини древнього горизонту (на 0,08 м нижче сучасного) і навіть глибше (на 0,06—0,14 м), переважно, втім, у W частині. На W, серед черепків відкрилися *три плитки гнейсу*, що припадали над центром купності урно-миски. Три такі ж *гнейсові плитки* виявилися і над черепками N і теж, приблизно, на тому ж рівні (на 0,02 м нижче за сучасний горизонт). Плитки W мали майже горизонтальне положення, а плитки N були у дещо похилому стані. Усі плитки місцевого походження (з берегових Тетерева виходів гнейсо-граніту). Розміри їх: 0,13—0,22 × 0,088 × 0,02 м. Вбачено, що одна з плиток N була частиною однієї плитки W (відстань між точками W і N дорівнює 1,42—2,1 м). Культурний сфероїд W (черепки, плитки, попел, кальциновані кісточки, зола, вуглики) мав розміри: 0,78 × 0,48 × 0,53 м. Розміри такого ж N сфероїду дорівнюють 0,95 × 0,76 × 0,49 м. Складається враження, що сфероїд точки N — доповнення точки W і містив у собі черепки урни (описаного типу).

Курган досліджено 12.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. В. Рамзай, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 54—55, рис. 97—101).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення складено в урну, яка утверджена на стародавньому горизонті та прикрита мискою, яка накрита плитками. Очевидно, майже теж виходить і для північної точки? Тут результати трупоспалення укладені в урну, яка поставлена на стародавній горизонт і прикрита плитками? Проте,*

33. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,78 м.

34. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,78 м.

наявність двох частин однієї й тієї плитки в двох різних точках поховання, здається неймовірним. Внаслідок чого доводиться допускати, що зрушення насипу і робота деревних коренів відтягли по одній пологості (W) W^{hy} точку та за іншою (N) N^{hy} точку, які до того становили одне центральне поховання³⁵. Вугле-зола та свинячі кісточки — культові подобиці» (Гамченко 1924, № 46, с. 55).

Знахідки з кургану 7 (за колекційними описами).

1. Дві яйцеподібні посудини, ліпні (рис. 11); 12 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричнево-рожевий. Орнамент: ромбічно-заокруглені ямки.

2. Мисочка напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 15); 11 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

3. Уламки кальцинованих кісток людини (12 екз.).

4. Кістки тварин — 1 уламок стегнової кістки кабана (свині)³⁶.

5. Вуглики дубові (2 екз.; Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 11).

Курган 8 (1924 р.; за планом № 4; рис. 12). Розташований у WWN підгрупі, на NO їй околиці. На вигляд один з менших групи. Навколо кільцевий ровик. Більше сповзання насипу на S. На нижніх скатах (майже підосві) п'ять соснових і дубових пнів (два на W, один на N і два на OON). Покритий рівним щільним дерном. Проміри: коло основи 9,52 м³⁷, N—S крива-утворююча 6,34 м, W—O крива-утворююча 5,68 м, висота 0,31 м, ширина ровика 2,14 м і глибина його 0,18 м. Площа насипу розбита на чотири сектори. Пробна яма (NO): рослинний шар 0,15 м, охровий пісок 0,26 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

У центральній частині, на глибині 0,08 м, на площі 2,44 м², зустрічалися дрібні вуглики (порода не визначена) та зола. З глибини 0,13 м, в NW секторі, майже на половині відстані від центру до підосви і в SO секторі (за 3,25 м від підосви) знайдені черепки двох урн (описаного типу), з яких одна була меншою. Черепки ці продовжувалися до рівня стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м), представляючи сфероїд більш звужений у своїй NW частині і розширений в SO, розмірами 3,29 × 0,168 × 0,22 м. Помічено, що серед черепків і вугле-золи розсіяні маленькі уламки (1,5—5 мм) кальцинованих кісток і кістяний попіл.

35. На наш погляд, доцільніше припустити, що одну плитку гнейсу було зламано навпіл та розміщено у двох різних скупченнях культурних решток (?).

36. За текстом звіту та чернеткою опису — 2 уламки кісток свині (Гамченко 1924, № 46, с. 54, рис. 97; № 47с, с. 11).

37. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 3,03 м.

Курган досліджено 12.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. В. Рамзай, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 55—56, рис. 102—104).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «Судження. Результати трупоспалення завантажені в урну. Вона поставлена на стародавній горизонт і прикрита іншою урною» (Гамченко 1924, № 46, с. 56).

Знахідки з кургану 8 (за колекційними описами).

1. Посудина яйцеподібна, ліпна (рис. 17: А, 16); 13 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір жовтогарячо-коричневий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком під трикутних / підпрямокутних вдавлень.

2. Посудина яйцеподібна, ліпна, «менша і тонша»; 12 фрагментів (1,5—2 см). Тісто з домішкою жорстви. Колір жовтогарячо-коричневий.

3. Уламки кальцинованих кісток людини (17 екз.).

4. Вуглики дубові (7 екз.) та попіл (Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 11).

Курган 9 (1924 р.; за планом № 8; рис. 13). Розташований у W підгрупі, південніше (S^{me}) від кургану № 3. На вигляд один із середніх. Насип сповзає на SW. Кільцевий ровик з NNO перерваний перешийком. Курган покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 19,22 м³⁸, N—S крива-утворююча 7 м, W—O крива-утворююча 6,9 м, висота 0,35 м, ширина перешийка 3,44 м, ширина ровика 2,19 м і глибина його 0,01—0,07 м. Насип розбитий на чотири головних сектори. Пробна яма (NNO): рослинний шар 0,13—0,17 м, охровий пісок 0,23 м, нижче суглинок. Розкопки проводились так само, як на кургані 1.

На глибині 0,17 м, в SO секторі з'явилися уламки (0,5—6 см) кальцинованих людських кісток і кістяний попіл, що склали сфероїд, розмірами 1,94 × 2,12 × 0,24 м, що продовжувався до древнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м). У NW секторі (майже у підосві) спостерігалися, спорадично, дубові вуглики та зола, що склали розсіяний сфероїд, розмірами 0,72 × 0,53 × 0,16 м, з глибини 0,18 м до древнього горизонту (0,4 м). У цьому ж секторі, на краю сфероїду вугле-золи виявилася гнейсова плитка (0,15 × 0,13 × 0,03 м), на глибині 0,27 м. З глибини 0,05 м до глибини 0,4 м (древній горизонт), у SO секторі, відкритий сфероїд черепків яйцеподібної урни та півкульної миски, тих самих типів, які описані раніше. Його розміри: 0,75 × 0,58 × 0,35 м. Зі сфероїдом черепків поєднувався сфероїд кістко-попелу та кальцинованих людських кісток, хоча і перевершував перший, особливо в S напрямку.

38. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,12 м.

Курган досліджено 18.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська, Ф. У. Дердюк, Л. Ш. Калиновський, Н. А. Круковський, Л. С. Струсовський, Г. М. Кессельман і А. І. Лойца (Гамченко 1924, № 46, с. 56—57, рис. 105—107).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «Судження. Результати трюпоспалення вміщено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті та накрита мискою, яку прикривали плити. Вугле-зола, мабуть, культового значення» (Гамченко 1924, № 46, с. 57).

Знахідки з кургану 9 (за колекційними описами).

1. Посудина яйцеподібна, ліпна (рис. 13); 13 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

2. Мисочка напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 17); 2 фрагменти. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

3. Уламки кальцинованих кісток людини (24 екз.)³⁹; розміри — 10 × 5 × 1,5 мм і менше.

4. Кістки тварин — 1 уламок свинячої кістки.

5. Зразки суглину с кістко-попелом з яйцеподібної посудини (4 екз.) (Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 10, 11).

Курган 10 (1924 р.; за планом № 44; рис. 14). Розташований в О підгрупі, на північ від кургану 5⁴⁰. На вигляд один з менших у групі. Навколо кільцевий ровик. Загальне сповзання спостерігалось у S напрямку. На OON частині підшви сосна. Вкритий рідким дерном. Насип розбитий на чотири сектори. Проміри: коло основи 17,75 м⁴¹, N—S крива-утворююча 5,68 м, W—O крива-утворююча 4,26 м, висота 0,22 м, ширина ровика 2,86 м і глибина його 0,03 м. Пробна яма (NW): рослинний шар 0,18 м, пісок 0,36 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались тим самим порядком, як на кургані 1.

З глибини 0,08 м в NO секторі стали траплятися шматочки граніту, гнейсу і кременю. Всього до глибини древнього горизонту (на 0,04 м нижче сучасного) знайдено 7 шматків граніту і гнейсу (0,06 × 0,15 × 0,05 м) і один уламок кременю (звичайний відкол від ядрища, розмірів 0,06 × 0,03 × 0,02 м)⁴². З глибини 0,01 м до глибини древнього горизонту, в NO секторі (переважно), досить купно, з деяким розтягуванням до S, знаходилися черепки яйцеподібної урни (описаного вже типу), сфероїд яких мав розміри 2,64 × 3,14 × 0,27 м, центрально поєднаний

39. За чернеткою опису — 4 уламки (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

40. За планом курганної групи (рис. 3). За текстом звіту — «НОше від кургану № 5»

41. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 5,65 м.

42. За іншими джерелами цей самий кремій було знайдено у курганах 4 (Гамченко 1924, № 47а, с. 1), № 9 (Гамченко 1924, № 48, с. 65; 70, зворотній бік) та № 11 (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

зі шматками каменю та уламочками (0,5—6 см) кальцинованих кісток та кісткового попелу, а також з вугле-золю дубового дерева. У NO же секторі, на глибині 0,17 м знайдений фрагмент свинячої кісточки.

Курган досліджено 18.VII.1924 р. Співпрацювали: О. Ф. Лагодовська, Ф. У. Дердюк, Л. Ш. Калиновський, В. А. Матусевич, С. І. Васютинський, А. І. Лойца і Н. А. Круковський (Гамченко 1924, № 46, с. 57—58, рис. 108—110).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «Судження. Результати трюпоспалення завантажені в урну, яку поставили на древній горизонт, прикрили гнейсовою плиткою і знизу (з боків) обклали шматками граніту. Крем'яний уламок, — можливо, випадковість. Кісточки свиняча — культова подробиця» (Гамченко 1924, № 46, с. 58).

Знахідки з кургану 10 (за колекційними описами).

1. Посудина яйцеподібна, ліпна, середнього розміру; 10 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-світло-коричневий. Орнаментована підтрикутними вдавленнями (вершиною вниз), що утворюють з внутрішньої сторони «шишечки».

2. Уламки кальцинованих кісток людини (23 екз.).

3. Вуглики дубові (1 екз.)⁴³.

4. Зразок суглинка с кістко-попелом із посудини (Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 11).

Курган 11 (1924 р.; за планом № 10; рис. 15). Розташований у W підгрупі, на південний схід (SO^{me}) від кургану 9. На вигляд один із менших. Навколо кільцевий ровик. На N скаті (біля підшви) дві сосни. Покритий середнім дерном. Проміри: коло основи 20,19 м⁴⁴, N—S крива-утворююча 6,39 м, W—O крива-утворююча 6,43 м⁴⁵, висота 0,35 м, ширина ровика 3,57 м і глибина його 0,12 м. Пробна яма (W): рослинний шар 0,23 м, охровий пісок 0,39 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

З глибини 0,27 м, у NW секторі, з'явилися черепки двох урн, описаного вже типу, знаходження яких тривало до древнього горизонту (нижче сучасного на 0,06 м) і навіть глибше за нього (на 0,08 м). Сфероїд черепків мав розміри: 3,27 × 2,31 × 0,22 м. З цим сфероїдом майже збігався сфероїд кальцинованих людських кісток (0,5—7 см) і кісткового попелу, помічений вперше на глибині 0,34 м, який припинився на глибині 0,4 м. На глибині 0,34 м, у SO сек-

43. Ця знахідка позначена лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

44. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,43 м.

45. Останні два параметри видаються дещо заниженими.

торі, траплялися, спорадично, дрібні вуглики (породу дерева не розпізнано) та зола, які виявлялися дрібними грудочками, сильно розпушені (незліченим деревним корінням), і в WWS частини, приблизно, на тій же глибині, і закінчилися в обох місцях на глибині древнього горизонту. У NW секторі, на глибині 0,09 м, виявився уламок *свинячої кісточки*. Інший фрагмент кістки цієї тварини знайдений майже на тій же глибині у SW секторі.

Курган досліджено 19.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, Ф. У. Дердюк, В. А. Матусевич, С. І. Васютинський, П. С. Губачев і М. Д. Радковський (Гамченко 1924, № 46, с. 58—59, рис. 111—113).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення складено в урну. Урна поставлена на древній горизонт і накрита іншою урною. Вугле-зола та свинячі кісточки — культова подробиця*» (Гамченко 1924, № 46, с. 59).

Знахідки з кургану 11 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 18); 44 фрагменти⁴⁶. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричнево-рожевий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, меншого розміру; 18 фрагментів. Колір сіро-коричневий⁴⁷.

3. Уламки кальцинованих кісток людини (65 екз.).

4. *Кістки тварин* (4 екз.): 1 уламок кістки ноги барана; 3 уламки свинячих кісток (променева та хребці?).

5. Уламки двостулкової річкової раковини (2 екз.).

6. *Вуглики дубові* (10 екз.)⁴⁸ (Гамченко 1924, № 47а, с. 2; № 47б, арк. 14; № 47с, с. 11).

Курган 12 (1924 р.; за планом № 7; рис. 4: 1; 16). Розташований у W підгрупі, на захід (W) від № 3. На вигляд один з менших групи. Навколо кільцевий ровик. На підшві із NNW сосна. Покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 14,2 м⁴⁹, N—S крива-утворююча 4,97 м, W—O крива-утворююча 4,99 м, висота 0,32 м, ширина ровика 2,15 м і глибина його 0,07 м. Насип розбитий на чотири сектора. Розкопки проводились так само, як на кургані 1.

46. У остаточному описі виправлено, що «44 фрагменти двох яйцеподібних посудин» (Гамченко 1924, № 47а, с. 2).

47. Ця знахідка позначена лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47с, с. 11), але, враховуючи виправлення у остаточному описі (див. попередню примітку), загальну кількість посудин у кургані це не змінює.

48. Вуглики (разом із крем'яним уламком — див. кургани 4 та 10) позначені лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

49. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 4,52 м.

З глибини 0,19 м у SW і SO, а частково і NW секторах з'явилися черепки двох *яйцеподібних урн* і однієї *миски* (напівкульної) описаних вже типів і чорно-попелясто-лакової *вазочки* (латенського типу). Черепки вазочки, відкриті в NW секторі, були перемішані з кальцинованими людськими кістками, кістковим попелом, дубовими вугликами та золою. Вони, з'явившись на глибині 0,19 м, припинилися через 0,04 м. Сфероїд цих культурних залишків мав розміри 0,26 × 0,44 × 0,04 м. Черепки ж урн і миски (SW і SO сектора) тривали до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,06 м) і нижче його на 0,07 м, все більше і більше згущуючись, особливо в SW секторі, в якому по обробці його, мали розміри: 3,21 × 2,64 × 0,29 м. Сфероїд черепків SO сектора був розмірів — 2,68 × 2,3 × 0,21 м. Сфероїди SW і SO містили у собі кальциновані людські кісточки (0,5—6,5 см), кістковий попіл і вугле-золу (порода дерева не з'ясована). На S краю сфероїда NW сектора знайдено шматок місцевого гнейсо-граніту (0,04 × 0,09 × 0,13 м).

Курган досліджено 19.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. І. Гаврилюк, П. С. Губачев, К. І. Потоцький і Ф. У. Дердюк (Гамченко 1924, № 46, с. 59—60, рис. 114—116, фото 12).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення поміщені в урну. Вона поставлена на стародавньому горизонті та накрита іншою урною. Поруч поставлено миску. Чорно-попелясто-лакова посудина — вміщена в насип кургану з результатом трупоспалення вже іншого часу (пізнішого). Ймовірно, ця посудина була накрита плиткою гнейсо-граніту*» (Гамченко 1924, № 46, с. 59—60).

Знахідки з кургану 12 (за колекційними описами):

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: А, 19); 62 фрагменти⁵⁰. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком підромбічних вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, середнього розміру; 15 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий, жовтогарячий.

3. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, менша (рис. 17: Б, 20); 40 фрагментів⁵¹. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдавлень.

4. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 21); 2 фрагменти. Тісто з домішкою жорстви. Колір рожевий, світло-коричневий.

5. Уламки кальцинованих кісток людини (19 екз.).

50. В остаточному описі виправлено, що «62 фрагменти двох яйцеподібних посудин» (Гамченко 1924, № 47а, с. 2).

51. Посудина позначена на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47с, с. 11). В остаточному описі (Гамченко 1924, № 47а, с. 2) ця позиція викреслена, але, враховуючи виправлення у остаточному описі (див. попередню примітку), загальну кількість посудин у кургані це не змінює.

6. Вуглики дубові (2 екз.)⁵².

7. «Вазочка»; 34 фрагменти (№ 815—848). Колір чорно-попелястий. «34 гончарні черепки сірого кольору», «типу курган № 5» (Гамченко 1924, № 47а, с. 2—3; № 47b, арк. 14; № 47с, с. 11).

За остаточним описом колекція матеріалів з могильника Грем'яче складає 848 номерів. Серед них: уламків кальцинованих людських кісток — 274; уламків кісток тварин — 13; керамічних виробів — 522; уламок кремня — 1; зразків культурних решток — 38 (Гамченко 1924, № 47а, арк. 2, с. 3).

Аналіз результатів досліджень 1924 р. (за С. С. Гамченком). У рукописному звіті С. С. Гамченка за 1924 р. наведені лише безпосередні результатам розкопок курганів в ур. Грем'яче. Однак серед чернеток до звіту є рукопис статті «Могильник урочища Гремляче», датований 27/ХІІ 1924 р., у якому дослідник зосереджується на більш широких узагальненнях здобутих матеріалів та обґрунтуванні датування пам'ятки (Гамченко 1924, № 48, с. 50—69). Вважаємо за доцільне навести ці узагальнення та судження С. С. Гамченка, написані незабаром після завершення розкопок, повністю⁵³.

«[с. 53]... У кожному дослідженому кургані знаходили у більшій чи меншій кількості кальциновані уламки кісток, найближчий розгляд яких відносить їх до типу перепалених людських кісток. Сфероїди кальцинованих кісток містять і кістковий порошок, характерного кольору (білого, іноді з чорнотою і жовтизною) і цього порошку, хоча він і розпорошений, а частково і розмоктався, багато. Порошок цей безсумнівно того ж походження, що і кальциновані кістки, тобто складає доповнення до останніх і того ж походження, [с. 54] як і вони, що завжди спостерігається при похованні результатів трупопалення.

Отже, кургани досліджуваної групи містять у собі поховання результатів трупопалення, тобто представляють могили, а група — могильник. У кожному розкопаному кургані були, у більшій чи меншій кількості, хоч і розтягнуті корінням дерев, черепки, купність сфероїдів яких давала уявлення про рівень дійсного їхнього початкового становища. Сфероїди черепків поєднані: одні зі сфероїдами кістко-попелу, а інші зі сфероїдами дубових вугликів та деревної золи, які спостерігалися також у розпорошеному стані у всіх курганах.

52. Ці знахідки позначені лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47с, с. 11).

53. Рукопис написано російською. Розшифрування рукопису та переклад — авт. Стиль та термінологія С. С. Гамченка по можливості збережено, за винятком незначних суто технічних правок. Рукопис (до опису кераміки) написаний суцільним масивом; розбивка на абзаци — авт., за смисловими блоками. Підкреслення відповідають підкресленням у рукописі С. С. Гамченка; **жирний курсив** — авт.

Рівні купчастості сфероїдів вугле-золи були тотожні з рівнями сфероїдів кістко-попелу. Таким чином складалося переконання, що результати трупопалення поміщалися у свої посудини поховального типу.

Інші посудини, складаючи неодмінну [с. 55] деталь поховання, повинні бути віднесені до типу посудин культового типу, причому деякі з них містили вугле-золу. Специфічна чорнота і деяка прожарюваність черепків деяких посудин дали поняття про те, що частина культового типу посудин містила якусь вариво (страву), як необхідну подробницю поховального ритуалу.

У деяких курганах, у суміші сфероїдів купності кістко-попелу та черепків посуду поховального типу знаходилися цілі або поламані, невеликі сієнітові плитки⁵⁴, призначення яких, як кришок таких посудин очевидна, тим більше, що і місцезнаходження їх над черепками верхньої частини цих посудин само відтінило їх призначення. Але це явище спостерігалося не у всіх курганах. Отже, інші поховальні посудини, ймовірно, покривалися іншими посудинами, кількість яких у таких випадках і перевищувала асортимент (набір) поховальних посудин першого різновиду поховання.

Інші з курганів містили під черепками [с. 56] низів поховальних посудин сієнітові плитки того ж характеру, що й попередні, і оскільки це явище спостерігалося не в одному кургані, звідси можна зробити висновок, що поховальні посудини з кістко-попелом в інших випадках ставилися на плитках (При гостродонності мало можливо!). Знаходження подібних-же плиток з боків купності поховальних посудин, рівним образом спостереження знахідки навколо цих купностей поколотого щебню гнейсограніту, вказує на обгорткування (обгортку) посудин поховання плитками і щебенем, що становить нову деталь поховання.

Вивчення глибин залягання рівнів поховання дозволило зробити висновок, що правилом хоча й було поміщення поховальних посудин на тодішній горизонт землі, який виявляється завжди більш-менш нижчим від сучасного горизонту, але це правило треба розуміти так, що поховальні посудини ставилися в ямку невеликих розмірів (0,5 м—0,8 м) заокруглену, або квадратну, або прямокутну, [с. 57] в піску (під дерном), що в деяких похованнях супроводжувалося підсипкою з білого або кольорового (охрового) піску і навіть огортанням з боків ним же (може бути, для кращої стійкості гостродонності). Рівні культових посудин збігаються з рівнями поховальних, іноді поряд, а іноді окремо, хоч по сусідству, але часто в іншому секторі майданчика поховання.

54. У тексті звіту С. С. Гамченка мова йде про гнейси та гнейсо-граніти, широко поширені на території Житомирської обл.

Зрідка у верхній частині насипу, централь-но (переважно) або децю збоку (виключно Q^{00} напрямку), у той час як, поховання майже завжди дотримувалося $W—O$, з легким ухилом до $N—S$ знаходилися перегнیلі шматки кісток свині (кабана), барана (вівці), корови (бика), навколо яких концентрувалася вуглезола, а іноді (щоправда рідко) і черепки посудини культового типу. Залишки культових кісток, що перегніли, дали судження про поміщення у верхній частині насипу деяких частин (лопаткова, плечова і ножна) туші тварин [с. 58] (свині, барана, бика), при яких бувала і культова посудина і культова ж вуглезола.

В одному з поховань, у сфероїді кістко-попелу, перемішаному зі сфероїдом черепків поховального посуду, було і глиняне пряслице.

Одного разу (курган № 7), на рівні поховання, більше до W від центру, в 1,5—2 м $O^{ше}$ посудин поховання, відкритий фрагмент потилочної частини людського черепа⁵⁵, досить міцний, а інші його частини були згнилими. Дослідник припускає, що в цьому кургані, серед культового посуду знаходилася мисочка (на зразок півкулі), випилана з людського черепа. Мисочку з усіх боків обточили, а нижня її частина збереглася.

У одних курганах (№ 1—6, 8—11), тобто в більшості, одне поховання, і в № 7 і 12 по два поховання. У одних курганах (№ 1, 2 і, мабуть, 8) поховання центральні. В інших (№ 3, 4 та 8) тягнуться до W частини насипу. У третіх (№ 5 і 9) до O . У четвертих (№ 6) до S . У п'ятих: NW (№ 11) і NO (№ 10). Таку різноманітність дослідник схильний приписувати або сповзанню насипу, або зсуву корінням, або похоронами у різну пору року (зимом $S^{ше}$, влітку $N^{ше}$), або, нарешті, нестійкості поховального порядку, або випадковостям при насипанні насипу (Не центральність). [с. 59] У курганах з подвійним похованням: одне поховання у W частині (№ 7) або у SW (№ 12), а інше в NO (№ 7) або SO (№ 12). Культові посудини відкривалися: іноді (№ 1, 2, 6, в обох похованнях 7^о, 10, 11 і SW 12^о) суміщені з поховальними або окремо: № 3 (з O^{00}), 4 (з O^{00}), 5 (з W^{00}), 8 (з SO^{00}), 9 (з NW^{00}) та 12 (в одному похованні з NNW).

Культові кістки знайдені в курганах № 3, 6, 7, 10 і 11, тобто у 5^{ти} курганах 12^{ти} розкопаних. Дослідник припускає, що культові кістки були і в інших курганах, де або згнили, або поламали і в розпушені, розтягнуті деревним корінням, а потім загубилися або розсмокталися. Останнє припустимо тим паче, що зустрічалися світло-коричневі невеликі плями

55. При описі кургану № 7 С. С. Гамченко ніде не згадує про цю знахідку. Однак «Череп» позначений у центрі кургану на схемі у «Щоденнику» розкопок, а на експлікації зроблено напис: «Череп — горщик» (Гамченко 1924, № 48, арк. 70, зворотній бік).

біля знайдених кісточок, які спостерігалися і в курганах, що не містили культових кісточок.

Число посудин було різне: у курганах № 1, 2, 4, 5, 8—11 по дві, у № 7 і 12 по дві при кожному похованні, а в № 3 і 6 по три. Культові посудини представлені були звичайно в кожному з поховань однією посудиною (крім тієї, що при культових кістках), хоча це судження може бути і не зовсім точним (може бути було і більше?), за відсутністю належним чином чисельного матеріалу. [с. 60] Поховальних посудин зазвичай одна. Типом поховальних посудин була урна. Типами культових посудин: горщик і мисочка (в одному випадку і половина людського черепа). Найближчий розгляд черепків посудин дав нижченаведене спостереження.

Поховальна урна. Форма яйцеподібна, з округленим, кулястим, трохи об'ям'ятим низу, дном (радіуси⁵⁶ 7—8 см). Широке горло діаметром 15—16 см. Слабко опуклий верхній бік (на 3—4 см), що спадає відлого до кулястості дна. Край тупо зрізаний. Відгин прямий (довжина 5 см) і під 25°—30° відхилений назовні. Шийка (майже відсутня) параболічна (між низом відгину і верхом верхнього боку). Висота не перевищує 28—30 см. Товщина: краю 7—8 мм, відгину 6 мм, шийки 6—7 мм, верхнього боку 5—6 мм, середнього боку 6—7 мм, нижнього боку 4—6 мм та дна 6—7 мм. У суміші додано багато великих та середніх зерен кварцу. Основа суміші — жовта глина. Суміш слабо пром'ята: шари і зерна кварцу розподілені не рівномірно. Робота, хоч і ретельна, але ручна. Обидві поверхні ретельно об'ям'яті та зглажені (сліди видно зсередини та зовні) доглями; проте дрібно-горбисті і нерівні (плоскосні, дрібні ділянки), але форма опуклостей та сферичні контури яйцеподібності дотримані, окомірно, [с. 61] симетрично та акуратно. Випал міцний. Колір: усередині світло-коричневий, з темно-сірими плямами (згорання рослинних підмісей глини), зовні — темніший (від більш частих темно-сірих плям) і в зламі — світло-коричневий, а місцями сірий. На верху верхнього боку, безпосередньо нижче шийки, круговий ланцюжок із овальних, трохи нахилених вправо, рідко проведених (15—22 мм) заглиблень, з більшим натиском взорі, глибиною 3—4 мм, при довжині 7—8 мм і ширині 5—6 мм. В одному випадку заглиблення були ромбічно-овально-розтягнуті, з натиском взорі, косо проведені, довжиною 9—10 мм, шириною 5—6 мм і такою ж глибиною (5—6 мм) на відстані 16—21 мм одне від одного. Іноді ланцюжок цей складений з дрібних циліндричних ямок: діаметром 4—5 мм, глибиною 2—4 мм і на відстані 14—16 мм одна від одної. Кругових згладжувачів немає.

Вміст району урни становили: суглинок та пісок, з кістковим попелом та рідкими

56. Мабуть, на увазі маються діаметри (?).

кальцинованими кісточками. Найбільш цілюно і купно збереженими виявилися урни курганів № 7 (W^{20} поховання) і 12 (SW^{20} поховання), причому урна поховання кургану № 7 лежала похило на N горлом і мала вставленим в отвір горла горщик (дном), нахилений так само. [с. 62] Горщик був яйцеподібної форми і частини його були змішані із суглинком, піском, кістковим попелом, але у сильно розрідженому вигляді. Середовище горщика мало світло-коричневі плями, які побачені у гниючих культурних кісточок.

Культовий горщик. Яйцеподібної форми. Дно трохи позначене (обтискання більше, ніж в урни). Загалом, повна подібність до урни, але з більш стійким дном (головна відмінність). Відповідність частин форми таке ж, як в урни. Відгин коротший, прямий і більш нахилений назовні (до 45°). Край усічений тупо і заокруглений. Шийка параболічна. Випуклість у верхньому боці та слабка (за радіусом до 3 см). Середній бік і нижній трохи опуклі і переходять у кулястість дна. Видно, що горщик — подальший розвиток форми урни. Ланцюжок, як і в урни, на тому самому місці, з вузьких, косих і витягнутих прямокутників, з натиском вгору. Робота ручна. Суміш, колір, формування, згладжування, випал — ті ж, що і в урни.

Мисочка форми півкулі. Дно трохи обтиснуте. Нижній бік менше заокруглений. Розміри: [с. 63] діаметр отвору 15—25 см, висота 10—13 см. Край тупо обсічений, трохи заокруглений і хвилястий (як у урни та горщика). Товщина: краю 3—4 мм, боку 3—4 мм та дна 4—4,5 мм. Суміш і обробка ті ж, що і в урни та горщику. Робота ручна. Випал міцний. Колір: світло-коричневий, місцями з рожевим відтінком, а в зламі місцями сірий. Знаходилися рідко, у вигляді черепків, розтягнутих корінням. Мисочки — всі культового характеру. Ними покривали іноді урни, але вони містили щось (жирове просочування) — харчові засоби.

Пряслице. Форма: подвійний, усічений конус, кособокий, із заокругленим ребром. Центральний циліндричний отвір (зроблено односторонньо, з іншого кінця вихідні зазубрини). Суміш, обробка такі ж, як в урни і горщику, але робота менш акуратна (отвір боковий). Випал міцний. Робота ручна. Розміри: діаметр середини 35—37 мм, висота 20—22 мм, діаметр отвору 6—8 мм⁵⁷. Знаходилося в суміщених сферодах кістко-попелу та черепків. Потрапило в поховання як знаряддя (вертено пряджі) виробництва.

Яйцеподібні урни, яйцеподібні горщики, півкульні мисочки, їх ручна робота, суміш і її структура, техніка обробки, та й візерунки (орнамент) відповідають **неолітичній епосі**,

коли з особливих причин, мабуть, кам'яні знаряддя не поміщалися в поховання. Трупоспалення [с. 64] виконано десь. Результат його завантажено в урну. Вона поставлена в ямі (до піску), іноді на плитці, в інших випадках на пісковій присипці. Верх урни закритий мисочкою, горщиком чи плиткою. Іноді боки урни обставлені плитками або завантажені щебенем, або в обгортці з піску. Мисочка або горщик — урни культового значення (з чимось). Якщо їх немає при урни, то поставлені окремо та іноді покриті плиткою. Відступивши по колу, рили ровик (широкий, відповідно відстані до центру від підосви), якого глибина поступово ставала більшою, у міру наближення до підосви, і насипали землю на центр і боки поховання. Так виникли кургани. Родинні могили сусідили одна з одною і ровики їх стикалися чи поєднувалися. У верхній частині насипу, під час поховання або пізніше (?), на пісочній настилі клали культове м'ясо з кістками, біля якого ставили і культову посудину, з вугле-золою або харчовим продуктом» (Гамченко 1924, № 48, с. 53—64).

Зауважимо відсутність крем'яних виробів у курганах, досліджених у 1924 р. «У Гремляцькій курганній групі, за винятком **одного осколка кременя** (відкол від кирки при насипанні кургану) у насипі кургану № 9 (на краю NW^{20} сектора), інших ознак кам'яних знарядь не знайдено» (Гамченко 1924, № 48, с. 65). Однак, як було зазначено вище, навіть номер кургану, з якого походить цей крем'яний уламок, на сьогодні не можна вже встановити однозначно. Не виключаємо, що кременів з насипів взагалі було «пронесено» землекопами, набраними із місцевого населення. Непрямим підтвердженням цього припущення є результати досліджень 1945 р.

Дослідження 1945 р. Дослідження пам'ятки було відновлено Житомирською розвідвальною експедицією у 1945 р. На той час в урочищі збереглося лише 13—15 курганів, п'ять з яких було розкопано з 19 по 27 серпня (рис. 18—22). Залишки могильника розташовувалися у південно-східній частині курганної групи, зафіксованої С. С. Гамченком (Гамченко 1924, план IX), між шосейною дорогою, що веде з Житомира на Альбінівку⁵⁸, та р. Тетерів, на захід від Корбутівки. Загальна розкрита площа становила 170 м² (Махно 1945, с. 32—44; 1949, с. 205—209).

У роботах взяла участь: 1) молодший науковий співробітник ІА АН УРСР Є. В. Махно (начальник експедиції); 2) науковий співробітник Житомирського обласного науково-дослідного музею Р. І. Плон, 3) науковий співробітник Бердичівського краєзнавчого музею Б. В. Кут-

57. Останній параметр у рукописі статті закреслено олівцем.

58. 1946 року указом Президії Верховної Ради УРСР село Альбінівку було перейменовано на Тетерівку.

кін; наукове керівництво експедицією взяв на себе зав. Львівського відділення ІА АН УРСР професор М. Ю. Смішко.

Кургани розташовувалися на відстані 15—25 м один від одного. На момент досліджень усі вони були задерновані та поросли соснами віком понад 60 років (рис. 18—21). Висота курганів, становила 0,15—0,25 м, діаметр — 5,8—7,5 м. Насипи курганів складалися з дернового шару (0,1—0,12 м) та шару сірого піску (0,15—0,2 м). Глибше йде світло-сірий пісок із залістими жовтуватими прошарками (Махно 1949, с. 205).

Кургани досліджували в такій послідовності: № 4, 3, 2, 1, 5, чим зумовлена і послідовна прив'язка курганів один до одного, починаючи від кургану № 4. На польових кресленнях та польових шифрах на знахідках кургани позначені римськими цифрами (I—V). Матеріали з розкопок 1945 р. зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України (Колекція № 18, ГРМ-45, скринька 1; ред. Сон 2007, с. 290).

Курган 1 (1945 р.) (рис. 22: 1). Розташований на відстані 12—13 м на південь від кургану № 2⁵⁹. Висота кургану 0,15—0,2 м; діаметр 7,2 м. У північно-східному та південно-західному секторах на кургані росло по одній сосні. Курган розкопувався вручну секторально-поштовиком зняттям, з залишенням знахідок на попіках. Розкоп розкритий на глибину 0,9—1,0 м. Насип складається з дернового шару (потужність 0,1—0,12 м) та шару жовто-сірого насипного піску (потужність 0,2—0,25 м). У насипу виявлено незначну кількість фрагментів ліпних посудин.

У центрі кургану, на глибині 0,35 м, виявлено купку дрібних фрагментів перепалених кісток разом із кістковим попелом, що фіксувалася до глибини 0,7 м. Серед цих кісток, у куті південно-східного сектора кургану, на відстані 0,1 м від R₀, на глибині 0,45 м, знайдено бронзову шпильку (1). Під центром скупчення кісток зафіксовано підокруглу ямку діаметром 0,3 м, глибиною 0,1 м. У південно-східній

59. Курган 25 за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

Рис. 18. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)

Fig. 18. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

частині південно-східного сектора, на глибині 0,75 м, виявлено розвал ліпної мисочки (2) та невелику крем'яну пластину (7) (Махно 1945, с. 38—39, 43; 1949, с. 208, рис. 1).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 43 (зокрема 15 фрагментів від мисочки); каміння — 14; крем'яна пластинка — 1; бронзова шпилька — 1. Усього знахідок — 59 (Махно 1945, с. 41).

У колекції у НФ ІА НАН України представлені такі знахідки.

1. *Шпилька бронзова* типу Грем'яче (рис. 23: 1). Виготовлена з дроту, верхня частина якого розклепана у вузьку пластину, прямокутну в перетині, і закручена по горизонталі навколо стрижня за годинниковою стрілкою⁶⁰ в 1,75 обо-

60. У публікації Є. В. Махно головка шпильки зображена так, що складається враження ніби вона закручена проти годинникової стрілки (Махно 1949, табл. I: 2), що не відповідає дійсності.

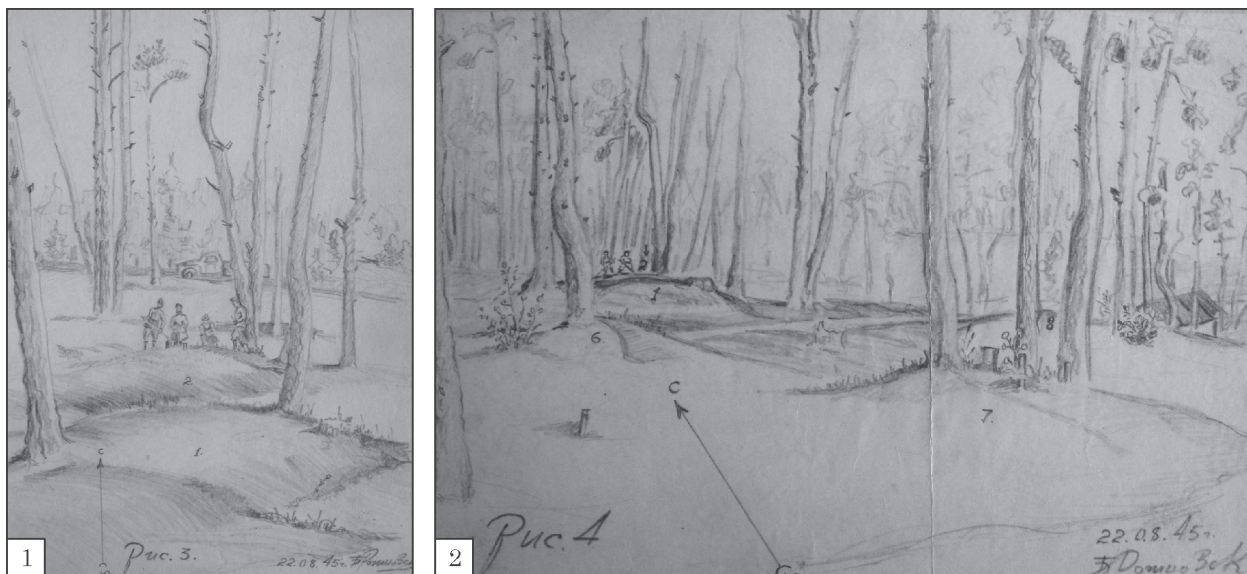

Рис. 19. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)

Fig. 19. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

Рис. 20. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)

Fig. 20. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

роти, утворюючи свого роду «шляпку» у вигляді присадкуватого циліндра. Основна частина стрижня кругла у перетині; верхня його частина нижче головки — підквдратна, завита куванням за годинникову стрілку вздовж поздовжньої осі в 4,5 обороти. Вістря стрижня обламане. Довжина частини шпильки, що збереглася, — 124,5 мм; довжина крученої частини стрижня — 35 мм. Діаметр головки — $8,7 \times 9$ мм. Діаметр стрижня — до 3 мм; ширина крученої частини — до 3,2 мм. Ширина пластини головки — до 2,8 мм; товщина — 0,4—1,2 мм. Шпилька вкрита зеленою патиною; слідів дії вогню не зафіксовано.

2. Мисочка напівсферична, ліпна (№ 2; рис. 23: 9). Вінець звужується до краю, край заокруглений. Посудина дещо асиметрична; зріз вінець хвилястий. Денце плоске, з плавним переходом у стінки⁶¹; зсередини трохи опукле. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір поверхонь жовтий, жовтувато-сірий, сірува-

61. В публікації С. В. Махно профіль миски повернутий так, що вона видається округлодонною (Махно 1949, табл. I: 3), що не відповідає дійсності.

то-жовтий; у зламі — чорний. Поверхні заглажені, шерехато-заглажені, бугристі. Діаметр вінець — 145 мм; по краю — близько 140 мм. Діаметр денця — близько 55 мм. Висота посудини — 60—66 мм. Товщина вінець — 8—9 мм; по краю — 4—5 мм. Товщина стінок — 6—8,5 мм. Товщина денця — до 9,5 мм у центрі; біля стінок — до 8,5 мм. С. В. Махно зазначає, що «форма миски повністю аналогічна мискам, знайденим 1924 р. у курганах цього могильника» (Махно 1945, с. 39).

3. Фрагмент вінець ліпного горщика (№ 8) (рис. 24: 1). Виявлений у SO секторі. Вінець трохи відігнуті; край потовщений, заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірий. Поверхні шерехато-заглажені. Товщина вінець — 9,5—11 мм. Товщина стінки — 8—9,5 мм.

4. Фрагмент вінець ліпного горщика (№ 24; рис. 24: 3). Виявлений у NW секторі. Вінець лійчасті, потоншені до краю; зріз сплющений горизонтально. Тісто з домішкою жорстви, піску, блискіток слюди. Колір червонувато-бурий; зсередини — жовтувато-бурий. Поверхні шерехато-заглажені. Товщина вінець — до 7 мм, звужуються до краю до 3—4 мм. Товщина стінки — 8 мм.

5. Фрагмент вінець ліпного горщика (№ 36) (рис. 24: 2). Виявлений у NW секторі. Вінець лійчасті; край сплющений під кутом 45°, з вираженими верхнім і зовнішнім кутами. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтий, жовтувато-сірий. Поверхні заглажені, шерехато-заглажені. Товщина вінець — 6 мм, стінки — 7 мм.

6. Фрагменти стінок ліпного посуду — 18 екз.

7. Крем'яна пластина (рис. 24: 5; Махно 1949, табл. I: 4). Кремій сірувато-жовтий, напівпрозорий. Розміри — 36 × 15 × 6 мм.

8. Уламки кальцинованих кісток⁶².

Курган 2 (1945 р.) (рис. 22: 3). Крайній курган від шосейної дороги; розташований на північний захід від курганів 3 та

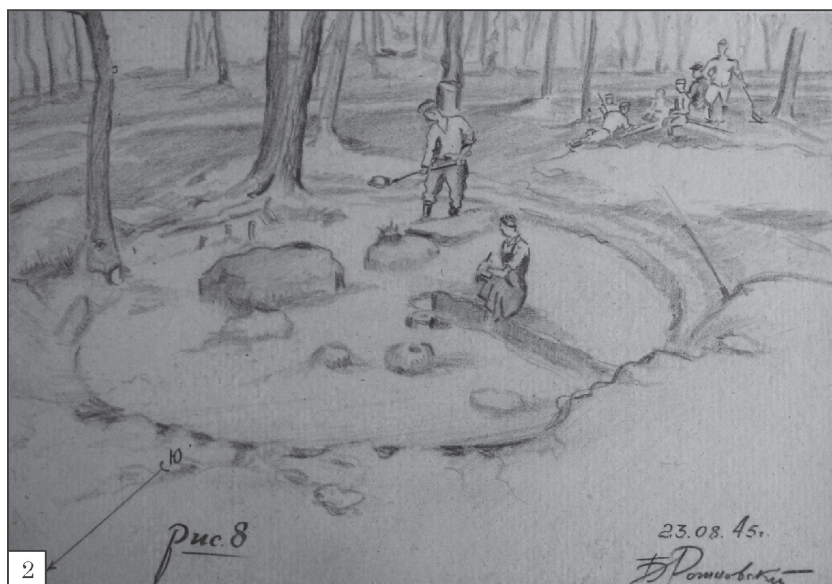

Рис. 21. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)

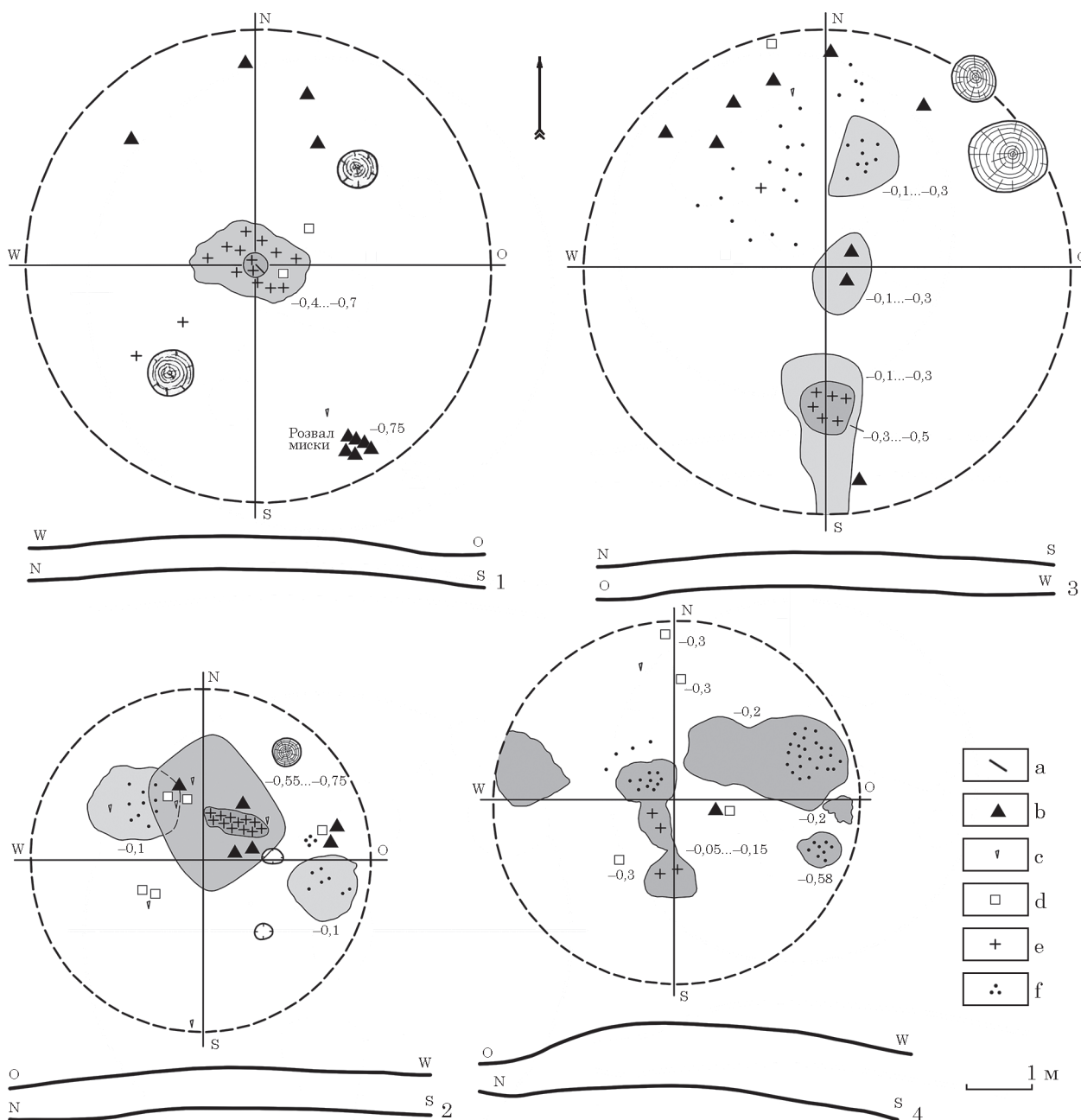
Fig. 21. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

4⁶³. Висота кургану 0,15—0,20 м; діаметр 7,8 м. У північно-східному секторі кургану росли дві сосни. Розкопувався курган пошаровим зняттям насипу з залишенням контрольного стовпа у центрі кургану. Знахідки (вкрай нечисленні) залишалися на місці їх виявлення. Місце кургану досліджено до глибини 0,9—1,0 м.

Відразу після зняття дернового шару, на глибині 0—0,5 м у північно-східному секторі зафіксовано темну золисту пляму. Після зачистки на рівні 0,3 м від вершини кургану, в центрі фіксувалася темно-сіра пляма з великою кількістю вугликів і, мабуть, кальцинованих кісток. На північ від неї у північно-східному секторі також залишалася золиста пляма з великою кількістю вугликів. Така сама пляма, 2,5 × 1,1 м, фіксувалася і на відстані 1,4 м на південь від центру.

62. Уламки кальцинованих кісток з курганів 1 і 3 у колекції перемішані; загалом 103 екз.

63. Курган 22 за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

Рис. 22. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р.: 1 — курган 1; 2 — курган 3; 3 — курган 2; 4 — курган 4 (за Махно 1945; 1949; обробка креслень у графічному редакторі С. Д. Лисенка). **Умовні позначення:** а — бронзова шпилька; b — фрагмент ліпного посуду; c — кремій; d — камінь; e — кальцинована кістка; f — вуглики

Fig. 22. Barrows in the Hremiache tract, 19451 — barrow 1; 2 — barrow 3; 3 — barrow 2; 4 — barrow 4 (after Makhno 1945; 1949; processing of drawings in the graphic editor S. D. Lysenko). **Legend:** a — bronze pin; b — fragment of molded pottery; c — flint; d — stone; e — calcined bone; f — charcoal

У північно-західному секторі виявлено кілька фрагментів ліпних посудин. На глибині 0,3—0,5 м знайдено *крем'яний відщеп*.

У південній половині кургану нижче золистого шару зафіксовано пляму майже підквадратної форми. У ямі виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки та жменька кальцинованих кісток (Махно 1945, с. 37—38).

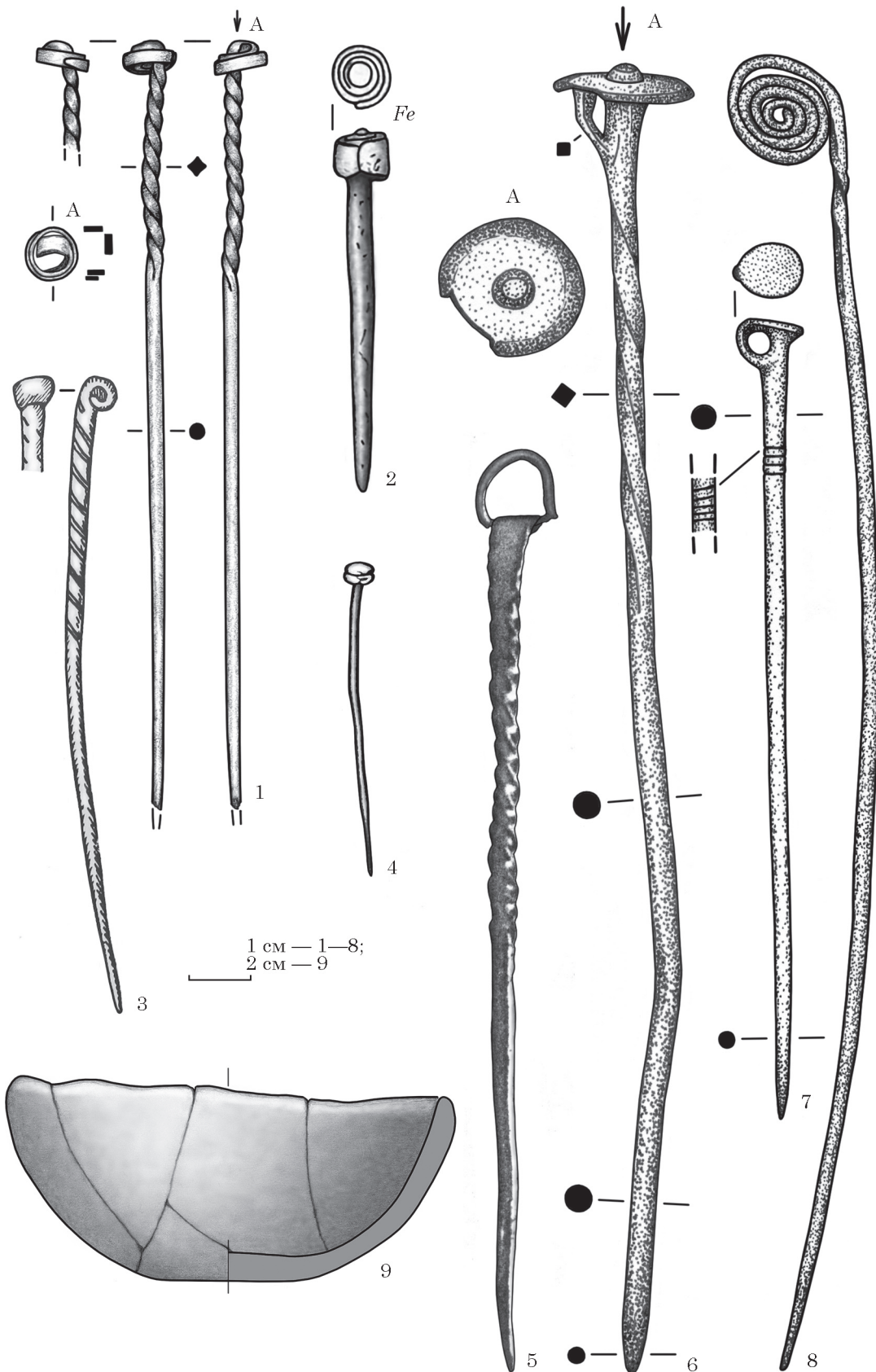
Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 20; каміння — 23; крем'яний відщеп — 1. Усього знахідок — 44 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 56; рис. 24: 4). Виявлений у SO секторі на глибині 0,3 м. Вінець лійчасті; край заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтогарячий, сірувато-жовтий. Поверхні шерхато-загладжені, бугристі. Товщина вінець — 6,5—8 мм. Товщина стінки — 9,5—10 мм.

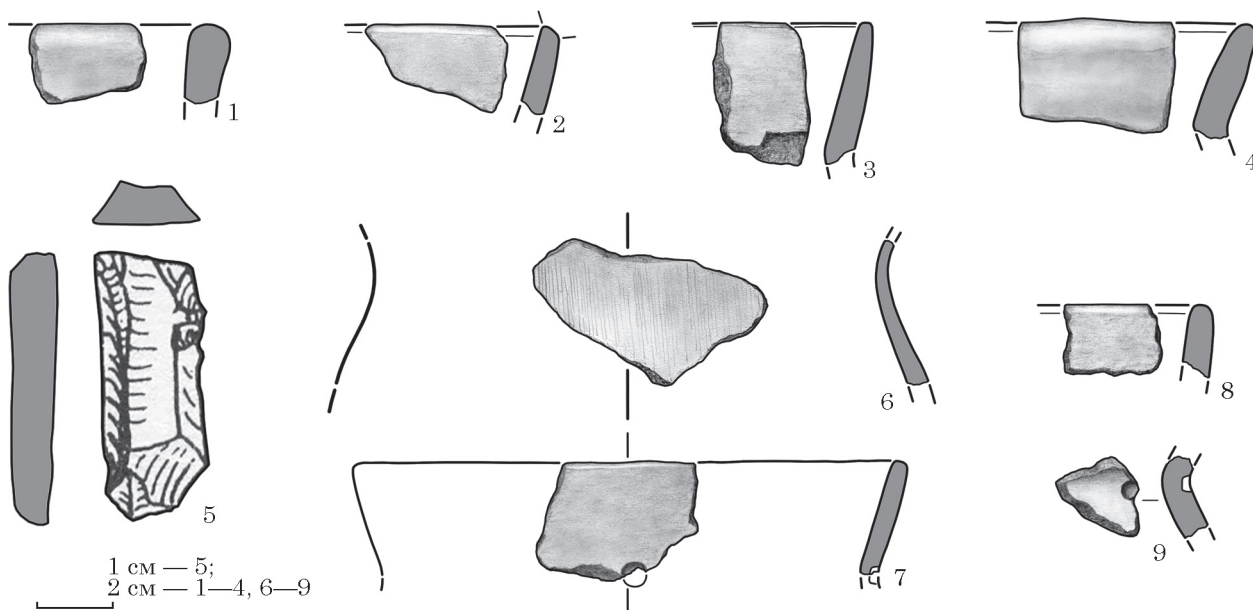
2. *Фрагменти стінок ліпного посуду* — 19 екз.

Курган 3 (1945 р.) (рис. 22: 2). Розташований на відстані близько 50 м на північний схід

Рис. 23. Гремяче, курган 1 (1945): 1 — бронзова шпилька; 9 — миска. Коло аналогій до шпильки з кургану 1: 2 — Горощков; 3 — Кониушків; 4 — Чапаївка; 5 — Почапи; 6 — Малополовецьке 3, поховання 1; 7 — Канівський повіт; 8 — Войцехівка, курган 5, поховання 2 (за: 1, 9 — рис. С. Д. Лисенка; 2 — Мельниковська 1967; 3 — Крушельницька 1970; 4 — Телегин 1957; 5 — Sulimirski 1931; 6 — Лысенко, Лысенко 2001; 7 — НМІУ, B236, Лысенко и др. 2005; 8 — Гамченко 1924; рис. по фото С. С. Лисенко)

Fig. 23. Hremiache, barrow 1 (1945): 1 — bronze pin; 9 — bowl. Circle of analogies to the pin from barrow 1: 2 — Horoshkov; 3 — Koniushkiv; 4 — Chapaivka; 5 — Pochapy; 6 — Malopolovetske 3, burial 1; 7 — Kaniv district; 8 — Voitsekhivka, barrow 5, burial 2 (after: 1, 9 — drawing by S. D. Lysenko; 2 — Melnykovskaia 1967; 3 — Krushelnytska 1970; 4 — Telegin 1957; 5 — Sulimirski 1931; 6 — Lysenko, Lysenko 2001; 7 — NMIU, B236; after Lysenko et al. 2005; 8 — Gamchenko 1924; drawing from a photo by S. S. Lysenko)

Рис. 24. Грем'яче, 1945 р., кераміка і крем'яна пластина з курганів 1 (1—3, 5), 2 (4), 3 (6), 4 (7), 5 (8—9) (1—4, 6—9 — рис. С. Д. Лисенка; 5 — за Махно 1949)

Fig. 24. Hremiache, 1945, ceramics and flint plate from barrows 1 (1—3, 5), 2 (4), 3 (6), 4 (7), 5 (8—9) (1—4, 6—9 — drawing by S. D. Lysenko; 5 — after Makhno 1949)

від кургану 4⁶⁴. Висота кургану 0,1—0,25 м; діаметр 5,7 м. У північно-східному секторі кургану був великий корч з пнем від зрізаної сосни. Курган розкопувався вручну, секторально-поштовиковим зняттям у південній половині та пошаровим зняттям землі невеликими стругами — у північній половині насипу.

Простежено наступну стратиграфію: дерновий шар (потужність 0,1—0,12 м); насип із аморфного піску (потужність 0,15—0,2 м); нижче за глибину 0,3 м починається шар світло-сірого піску з жовтими залістими прожилками, прокопаний до глибини 0,9—1,0 м. У північно-західному та південно-східному секторах нижче дернового шару фіксувалися сірі плями із включеннями вугликів. У насипу знайдено незначну кількість фрагментів ліпних посудин, крем'яні відщепи, каміння.

У центрі насипу, на глибині 0,55—0,75 м, зі зміщенням у північний сектор, зафіксовано сіру пляму. При розчищенні виявлено два крем'яні відщепи і три фрагменти ліпних посудин. Практично в центрі великої плями виявлено темну пляму, що містить дрібні фрагменти перепалених кісток. Поруч із цією плямою, в центрі східної половини кургану, на глибині 0,6 м зафіксовано підокруглу ямку; у заповненні ямки виявлено три дрібні фрагменти ліпних посудин і крем'яний відщеп. Аналогічна ямка виявлена й у центрі південно-східного сектора кургану (Махно 1945, с. 35—37).

Згідно з описом 1945р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 16; каміння — 8;

крем'яні відщепи — 9. Усього знахідок — 33 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагменти шийки ліпного горщика* (№ 118; рис. 24: 6). Виявлений у NW секторі кургану. Тісто з домішкою піску. Колір жовтувато-сірий, сірий; зсередини — чорний. Зовнішня поверхня заглажена, зі слідами дрібних вертикальних розкосів; внутрішня — шерехато-заглажена. Діаметр горловини посудини — близько 135 мм. Товщина стінки — 2—6 мм. До цієї ж посудини, мабуть, належить ще кілька фрагментів стінок (№ 89, 119), також знайдені в північно-західному (NW) секторі кургану.

2. *Фрагменти стінок ліпного посуду* — 11 екз.

3. *Крем'яні відщепи та уламки* — 4 екз.

4. *Плитка піщанику* без видимих слідів обробки; 75 × 35—50 × 19—26 мм.

5. *Обпалений камінь* (слюда?); 90 × 66 × 60 мм.

6. *Каміні* — 2 екз.

7. *Уламки кальцинованих кісток*.

Курган 4 (1945 р.) (рис. 22: 4)⁶⁵. Діаметр 5,8 м; висота 0,2—0,25 м. Курган розкопувався вручну, секторально-поштовиковим зняттям у північній половині та пошаровим зняттям землі невеликими стругами — у південній половині насипу.

У північно-західному секторі на першому штику (0,0—0,15/0,18 м) фіксувалися невеликі вуглики і сірі плями без певної форми, що чітко читалися на тлі жовтого піску. У північно-схід-

64. Розташований десь у середній частині східної (O) підгрупи за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

65. Розташований десь у південно-західній частині східної (O) підгрупи за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

ному секторі на цій глибині виявлено значну кількість вугликів та велику сіро-золисту пляму. З рівня 0,3 м пісок ущільнюється і переходить у світло-сірий пісок із жовтими залізістими прошарками. У NW секторі материк був прокопаний до глибини 0,6 м; у NO секторі — до 0,4 м; у південній половині кургану материк частково не прокопувався, частково прокопаний до глибини 0,95 м.

Поодинокі знахідки виявлені лише у верхній частині насипу до глибини 0,3 м. У північно-західному секторі знайдено гнейсову плитку неправильної форми розмірами 9,5 × 12,5 × 5,5 см та фрагмент вінець ліпного горщика; у північно-східному — невеликий фрагмент стінки горщика; ще кілька дрібних фрагментів виявлено у південній половині кургану. У центральній частині південної половини кургану в сірому золістому піску зафіксовано відносно багато дрібних фрагментів перепалених людських кісток.

У східній частині південно-східного сектора виявлено ямку, наповнену обвугленим деревом; після розчищення цієї ямки виявлено 2 фрагменти сучасних посудин (пізній перекоп?).

У контрольному розкопі, закладеному в південній половині кургану (розкрито до глибини 0,95 м), на глибині 0,3—0,45 м зустрілося ще кілька дрібних фрагментів ліпних посудин, аналогічних зафіксованим раніше, і *шматочок гірського кришталю* (Махно 1945, с. 32—35).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 6; каміння — 8; димчастий криштал — 1. Усього знахідок — 15 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 129; рис. 24: 7). Вінець лійчасті; край сплющено під кутом близько 10°. Тісто з домішкою жорстви, піску, блискіток слюди. Колір жовтогарячо-бурий; зсередини — бурий. Поверхні шерехато-загладжені, бугристі. Діаметр вінець — близько 145 мм. Товщина вінець — 5—6 мм. Товщина стінки — 5—6 мм. Посудина орнаментована по шийці круглими ямками. У звіті та попередній публікації Є. В. Махно було зроблено припущення, що вінець належали округлодонній посудині (Махно 1945, с. 33; 1949, табл. I: 1). Однак наявні матеріали із досліджень 1945 р. не дають однозначних підстав для такої реконструкції.

2. *Фрагменти стінок ліпного посуду* — 2 екз.

7. *Уламки кальцинованих кісток* — 14 екз.

Курган 5 (1945 р.). Спостереження за роботами на кургані та фіксацію матеріалу, згідно з побажанням М. Ю. Смішка, проводив Б. В. Куткін⁶⁶. Характер насипу та виявлений у ньому археологічний матеріал не відрізня-

ються від зафіксованих у попередніх курганах. У центрі кургану виявлено пізній перекоп (Махно 1945, с. 39—40).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 37; каміння — 10; крем'яні відщепи — 1. Усього знахідок — 48 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика (?)* (№ 150; рис. 24: 8). Виявлений у NO секторі. Вінець трохи нахилений назовні; край заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір жовтувато-сірий; зсередини — чорний. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина вінець — 7 мм. Товщина стінки — 7,5 мм.

2. *Фрагменти шийки ліпного горщика* (№ 156; рис. 24: 9). Виявлений у NO секторі. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтий. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина стінки — 6,5—7 мм. Посудина орнаментована по шийці круглими ямками.

3. *Фрагменти стінок ліпного посуду* — 31 екз.

4. *Камені* — 2 екз.

Аналіз результатів досліджень 1945 р. (за Є. В. Махно). Підсумовуючи результати досліджень 1945 р., Є. В. Махно отримала таку картину поховального обряду. Під насипами, на різних глибинах, від 0,3 до 0,75 м, було зафіксовано залишки кремацій у вигляді купки дрібних перепалених людських кісток⁶⁷, які супроводжувалися дрібними фрагментами ліпних посудин (122 фрагменти), окремим камінням без певної форми (63 екз.), аморфними відщепами та уламками кременю (11 екз.). Тільки в кургані 1 були виявлені бронзова шпилька, розвал глиняної мисочки, крем'яна пластина (Махно 1949, с. 205—209).

Фрагменти ліпних посудин були розкидані по насипу, не складаючи якихось скупчень, крім одного випадку (розвал миски з кургану 1). Камені та крем'яні відщепи також були розкидані у насипах без певного порядку; останні зафіксовані в чотирьох курганах із п'яти (у кургані № 4 жодного кременю не виявлено). Рваний камінь (граніт), що зустрічається в насипах, має переважно форму невеликих плиток (12 × 15 × 5 см). Крем'яні відщепи без жодної ретуші не мають якоїсь певної форми (Махно 1949, с. 208—209).

Трупоспалення, ймовірно, були здійснені на стороні. Залишки від кремацій разом з інвентарем були покладені на рівні стародавнього горизонту безпосередньо на древній поверхні або в невеликому заглибленні, можливо, на спеціально підготовленому для цього майданчику (Махно 1949, с. 208).

Дослідження 1945 р. не дали жодних підстав стверджувати, що залишки трuposпалення склалися саме в урни, як зазначає С. С.

66. Креслення кургану 5 у звіті не виявлені.

67. Визначення І. Г. Підоплічка.

Гамченко, і вже після цього ставилися на рівні стародавнього горизонту. «Коли порівняти висновки розкопів 1945 р. і результати розкопів 1924 р., то можна констатувати деяке розходження.

С. С. Гамченко в 1924 р. в 1945 р. констатовано констатував

1) трупоспалення	1) трупоспалення
2) не на місці	2) не на місці
3) рештки спалення складено в яйцевидний посуд	3) рештки складено в землю
4) яйцевидний посуд поставлено на рівні горизонту	4) крім цього виявлено рештки яйцевидного посуду
5) круглодонний посуд, накритий плиткою	5) наявність каменів різноманітної форми в насипу
6) поруч поставлена мисочка	6) крім круглодонного посуду є мисочка
7) крім посуду кремні	7) та кремні
8) бичачі та свинячі кістки	8) кісток тварин не виявлено

В одному випадку в кургані № 1 серед перепалених кісток виявлено бронзову шпильку» (Махно 1945, с. 42—43).

«Отже, розвідка 1945 року внесла децю нове до відомого з розкопів С. С. Гамченка 1924 р. Можливо, трохи засміливим буде висловити припущення, що розходження у висновках 1924 та 1945 рр. з'являється головним чином результатом того, що С. С. Гамченко, дуже обережний і, безумовно, чесний дослідник, у своїх висновках, часом все ж таки вдавався до фантазій, цілком природних і, можливо, необхідних при цьому. Але, вдаючись до фантазій, настільки їм віддавався, що відривався від реального ґрунту. Якщо такий висновок може здатися занадто вільним і навіть зарозумілим, в результаті робіт на Гремлячеському могильнику, то роботи на могильнику без «намогильних признаков» у с. Корчак давали новий матеріал для такого переконання» (Махно 1945, с. 43). Однак, на захист С. С. Гамченка, слід все-таки сказати, що він не лише «фантазував», але й логічно обґрунтовував свої висновки, що знайшло відображення у наведеному вище фрагменті чернетки статті, текст якої не увійшов до рукописного звіту (Гамченко 1924, № 48, с. 50—64). Сумлінне співставлення деталей вкрай невизначеного матеріалу, дало можливість С. С. Гамченку відновити особливості похоронного ритуалу — хоча б гіпотетично.

Керамічний комплекс могильника Є. В. Махно, порівнюючи матеріали Житомирської експедиції з матеріалами з Житомирського музею із розкопок С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького, характеризує в такий спосіб: «Це були посудини середніх розмірів, виліплені від руки з глини, що має значну домішку крупного піску,

з нерівною поверхнею темно-жовтого або червоно-жовтого кольору. За формою їх можна поділити на дві групи: 1) яйцеподібний посуд з прямими або ледве розхиленими вінцями, з рівним краєм; 2) півкулясті мисочки» (Махно 1949, с. 208, табл. I: 1, 3).

Культурно-хронологічна атрибуція могильника. У рукописі статті «Могильник урочища Гремляче» С. С. Гамченко дійшов висновку, що знайдені у курганах «яйцеподібні урни, яйцеподібні горщики, півкульні мисочки, їх ручна робота, суміш і її структура, техніки обробки, та й візерунки (орнамент) відповідають неолітичній епосі» (Гамченко 1924, № 48, с. 63). «Залишається, не надаючи значення курганній формі, яка може виникнути і задовго до нашої ери, на скіфському ґрунті, перейти до інвентарю Гремляцьких курганів. В інвентарі, окрім інших особливостей, домінуюче значення надається кераміці. За Л. Нідерле (Людство в доісторичні часи) і *Sophus-y Müller-y* (L'Europe Préhistorique), яйцеподібна і півкульна кераміка відповідає неолітичній епосі, яку *S. Müller* відносить на час задовго до нашої ери (середина 2^о тис. до нашої ери). Дослідник, дотримуючись думки про скіфське запозичення курганної форми поховання і зважаючи на те, що трупоспалення полів поховальних урн є еллінське запозичення і теж задовго до нашої ери (за 1 тис. років), а рівно і розділяючи датування *S. Müller-a* по кераміці, відносить час виникнення Гремляцької групи курганів, а з нею Псищенської та Крошенської⁶⁸, не ближче 500 р. до нашої ери і приписує ці кургани місцевому населенню, що перебувало у неолітичній формі культури» (Гамченко 1924, № 48, с. 68—69).

Різні погляди на культурно-хронологічне визначення Грем'ячівського та подібних до нього могильників наводить Є. В. Махно. «Могильники з аналогічним посудом зареєстровані та частково розкопані С. Гамченком (в 1895 та в 1920 рр.) у сс. Соколова Гора і Псище, Житомирського району та І. Левицьким (1926 р.) коло сс. Народичі, Шарки⁶⁹, Уманці, Булев, Селець, Житомирського та Коростенського районів. Таким чином, на середній течії р. Тетерів цей вид пам'яток представлений у великому числі. Розміри могильників та невелике видалення їх один від одного дають право висловити думку про те, що ця територія за часів утворення їх була досить

68. В літературі за Крошенською групою, розташованою на схід від колишнього хутора Крошенка, в 0,75 км на схід від городища на Соколовій Горі (Гамченко 1925, с. 42, рис. 34—35), у подальшому закріпилась назва «Соколова Гора» (Махно 1949, с. 209; Тарабукін 1994, с. 15, пункт 37).

69. Назву «Шарки» Є. В. Махно (а слідом за нею і Ю. В. Кухаренко) використовують помилково. В звіті І. Ф. Левицького згадується с. Старе Шарне (Левицький 1925).

густо заселена якимось однорідним етнічним масивом. На жаль, дані, що є зараз в нашому розпорядженні, не дають підстав для точного хронологічного визначення цих могильників. Жодних аналогій в опублікованому матеріалі не виявлено. Лише здогадно можна висловитися за те, що вони належать до середнього періоду бронзи, тобто до часу першої половини II тисячоліття або до кінця I тисячоліття до н. е.⁷⁰ (до такого датування схиляються В. Даниленко, А. Добровольський, М. Смішко та І. Сवेशніков)» (Махно 1949, с. 209). Таке датування пам'ятки — «добою середньої бронзи» — знайшло відображення і в більш пізніх публікаціях (ред. Сон 2007, с. 290)⁷¹.

«Що ж до хронологічного визначення матеріалу, то основними даними для цього, безумовно, мусить бути бронзова шпилька з кургану № 1. На жаль, жодних аналогій до неї докищо невідомо і тому різні визначення можуть іти докищо по лінії гіпотез. Треба визнати, що спеціалісти з ранніх культур одноголосно начебто приймають цю групу курганів до періоду бронзи. М. Ю. Смішко та В. М. Даниленко, наприклад, вважають, що ця група курганів може належати до середньої бронзи і датуватися десь XV ст. до н. е. О. Ф. Лагодівська вважає, що шпилька може датуватися часом не пізніше VII ст. до н. е.» (Махно 1945, с. 43).

«І. Ф. Левицький в своїх рукописних роботах «Археологічні дослідження в Коростенській і Житомирській округах року 1926» та «Археологічні дослідження в районах Народичі, Ст. Шарно, Уманці, Булев, Селець, Болотниця Коростенської округи» кургани з подібного роду посудом відносить до енеоліту. 22.XII—44 р. в офіційній розмові Ів. Ф. Левицький групу грем'ячських курганів відносить до протослов'янських часів» (Махно 1945, с. 44).

Ю. В. Кухаренко також ставить кургани, розкопані Є. В. Махно в урочищі Грем'яче під Житомиром, в один ряд із курганами Житомирщини, дослідженими свого часу С. С. Гамченком (Соколова Гора, Псище) та І. Ф. Левицьким (Народичі, Ст. Шарно, Уманці, Булів,

70. Є. В. Махно тут явно плутає «початок» та «кінець» тисячоліть при відрахунку до н.е. Мабуть, на увазі мається: «до другої половини II тисячоліття або до початку I тисячоліття до н. е.»

71. Зазначимо, що періодизація бронзового віку, якої дотримувалася значна частина радянських дослідників у повоєнний час, була орієнтована на європейську шкалу (Монтеліус, Рейнеке, Мюлер-Карпе) (Крушельницька 1985, рис. 1). За цими поглядами «середній період бронзи» на території України датувався в межах XVI/XV—XII ст. до н. е. (Березанська 1964, с. 12; Березанская 1985а: 356). У Північній Україні до цього часу було віднесено тшинецько-комарівську (східнотшинецьку) культуру (Березанська 1967, с. 65—66; Березанская 1972; 1985; Сवेशніков 1990). Згідно сучасних поглядів, цей час відноситься до доби пізньої бронзи (Отрощенко 2005, с. 179).

Селець), але відносить їх до раннього залізного віку, зіставляючи з матеріалами Дубойського могильника милоградської культури у Західному Поліссі (Брестська обл.) (рис. 26: 7, 8). «Щоправда, Є. В. Махно датувала розкопані нею кургани серединою епохи бронзи, але це просте непорозуміння. Посудини, виявлені нею в курганах, нічим не відрізняються від дубойських, а бронзова шпилька, якою, власне кажучи, і обґрунтовує своє датування Є. В. Махно, має близькі аналогії у похованнях <...> висоцької культури, загалом синхронної тим самим дубойським курганам» (Кухаренко 1961, с. 12).

Сам Ю. В. Кухаренко датує дубойські кургани VI — початком V ст. до н. е. (Кухаренко 1961, с. 11). Інші дослідники також відносять цей могильник до ранньоскіфського часу (Ильинская, Тереножкин 1986, с. 180; Рассадін 2005, с. 26, рис. 13: 22). Таким чином, дубойські кургани можуть бути частково синхронізовані лише з пізнім періодом висоцької культури (VII—VI ст. до н. е.). А всі шпильки, які походять з ареалу висоцької культури, були віднесені до її раннього та середнього періодів (XII—VIII ст. до н. е.) (Бандрівський, Крушельницька 1998; Бандрівський 2002, рис. 44).

Крім того, шпильки висоцької культури, головки яких сформовані з кінця дроту протилежного вістря, мають зовсім іншу схему формування верхньої частини стрижня — його завернуто або у спіральний щиток, або у петельку (Sulimirski 1931, tabl. XXIV—XXVII), а не у циліндричну «шляпку», як на Грем'ячівській могильнику. Та ж шпилька висоцької культури з Почап (Muz. Podolski w Tarnopolu, nr. 273; Sulimirski 1931, tabl. XXIV: 14), на яку О. В. Кухаренко безпосередньо посилається як на аналог грем'ячівської (Кухаренко 1961, с. 12, примітка 46), є шпилькою із петельчастою головкою, в петельку якої додатково вставлене кільце із розімкненими кінцями (рис. 23: 5)⁷². До шпильки з кургану 1 (1945 р.) з Грем'ячого її наближує лише перевита верхня половина стрижня та ідея формування головки із розкляпаного кінця стрижня. Т. Сулімирський так описує шпильку, на яку посилається О. В. Кухаренко, та подібну до неї шпильку (також з Почап), опубліковану Л. І. Крушельницькою

72. Зазначимо також, що Почапи — це поселення, а самі знахідки є випадковими, тобто контекст цих знахідок нам невідомий. Відомо лише, що вони були знайдені на видувах між селами Почапи і Хильчиці Львівської області та зберігаються у Тернопільському музеї. Крім того, різні знахідки з Почап явно не одночасові. Серед бронзових виробів з пам'ятки є такі, що можна датувати як періодом НаА (наприклад, підвіски білогрудівського типу), так і НаВ. Як зазначає Л. І. Крушельницька, поселення висоцької культури «часто знаходяться на площі поселень комарівської культури» (Крушельницька 1976, с. 47), тому можливе і більш раннє датування деяких речей, знайдених на цій пам'ятці поза контекстом.

(Крушельницька 1985, рис. 26: 2): «Дві бронзові шпильки <...> з головками завитими у вушки. Одна (nr. 273) в верхній частині чотиригранна у перетині, скручена навколо своєї вісі, довжиною 150 мм. Друга (nr. 274) довжиною 160 мм, зверху сплюснена. Обидві шпильки мають вставлене у вушка мале колечко, виконане з округлого бронзового дроту, з кінцями, що заходять одне за одне» (Sulimirski 1931, s. 97, 190)⁷³.

Вслід за Ю. В. Кухаренком, шпильку з кургану 1 (1945 р.) до «висоцького типу» помилково відносить і О. О. Тарабукін (Тарабукін 1994, с. 14). Курганний могильник в ур. Грем'яче дослідник спочатку відносив до «скіфського періоду (VII—III ст. до н. е.)» (Тарабукін 1994, с. 12—14). Але згодом О. О. Тарабукін наводить вже більш широке датування, відносячи пам'ятку до «доби бронзи—ранньозалізного віку» (Тарабукін 2012, с. 292). Зазначимо, що останнє датування загалом більше відповідає синхронізації могильника в ур. Грем'яче із висоцькою культурою, поширеною дещо західніше, між Західним Бугом, Дністром та Стирем. Однак не з її пізнім етапом, який представлений поодинокими пам'ятками та за знахідками речей скіфських типів синхронізується із раньоскіфською культурою, а з раннім (НаА) та середнім (НаВ) етапами (Бандрівський 2002, рис. 44), які, в цілому, відповідають білогрудівському та чорноліському горизонтам у Середньому Подніпров'ї (Лисенко С. Д. 2002, с. 173—174, рис. 1), зокрема, пам'яткам лебедівського та бобринського типів північної частини регіону, які передують власне підгірцівсько-милоградським (Даниленко 1956; Березанская 1976).

О. М. Мельниковська також вважає датування шпильки з Грем'ячого (як і всього могильника), запропоноване Є. В. Махно, сильно заниженим, відносить цю шпильку до милоградської культури та датує VII—VI ст. до н. е. (Мельниковская 1967, с. 91, 93). Підставою для такого висновку стала знахідка залізної шпильки з *циліндричним навершиям* (за типологією О. М. Мельниковської) на городищі милоградської культури Горошків у Речицькому районі Гомельської області. «Розміри шпильки невеликі (довжина близько 6 см, діаметр головки 1 см). Зроблена із заліза, причому головка виконана з вузької пластини, закрученої в кілька обертів, що знаходять один на інший, навколо стрижня шпильки» (рис. 23: 2; Мельниковская 1967, с. 91, рис. 37: 2). «Сильно занижене» датування Є. В. Махно грем'ячівської шпильки, О. М. Мельниковська пояснює її «віддаленою схожістю зі шпильками комарівської культури» (Мельниковская 1967, с. 93).

Слідом за Ю. В. Кухаренком та О. М. Мельниковською до милоградської культури шпильку

з Грем'ячого відносить М. І. Лошенко, також датуючи її, як і шпильку з Горошкова, VII—VI ст. до н. е. (Лошенко 2003, с. 104; с. 196—197, рис. 60: 3). За висновком дослідника, «в ході розкопок інших пам'яток подібні вироби в милоградських старожитностях більше не зустрічали жодного разу, як і серед аналогічних матеріалів сусідніх племен. Треба думати, що шпильки з *циліндричним навершиям* слід вважати виключно милоградською формою» (Лошенко 2011, с. 197).

Зосередимо тут увагу на подібності та відмінності грем'ячівської та горошківської шпильок. Обидві шпильки мають головки, закручені за однаковою схемою. На цьому схожість закінчується. Горошківська шпилька залізна, вона значно, більш ніж удвічі коротша за грим'ячівську. Пластина, з якої згорнута головка, значно ширша; це призводить до того, що і сама головка виглядає вищою. Стрижень шпильки з Горошкова не завитий.

Можливо, типологічно близькою шпилькам з Грем'ячого та Горошкова є «бронзова шпилька із *завитою головкою*», виявлена на багатошаровому поселенні Чапаївка (Віта-Литовська 2; зараз входить до межі Києва); скоріш за все її слід віднести до білогрудівського шару поселення. Але чапаївська шпилька, як і шпилька з Горошкова, значно менша за грим'ячівську та не має перевитості стрижня. Довжина шпильки, ймовірно, близько 5 см⁷⁴ (рис. 23: 4; Телегін 1957, с. 5, табл. IV: 2; Лысенко С. С. 2021, с. 57).

С. Є. Рассадін вважав датування грем'ячівської шпильки VII—VI ст. до н. е., запропоноване О. М. Мельниковською та підтримане М. І. Лошенко, застарілим. Не погоджується він і з висновком М. І. Лошенка, що «такі шпильки з *циліндричним навершиям* «слід вважати виключно милоградською формою». Як зазначає С. Є. Рассадін: «вже після видання монографії О. М. Мельниковською, було розкопано декілька курганів висоцького могильника Конюшків (Крушельницька 1970). Знахідки звідти, серед яких є і набагато ближча грим'ячівській бронзова шпилька, були віднесені Л. І. Крушельницькою до IX—VIII ст. до н. е., а деякі і до ще більш раннього часу. Датування булавки з Грем'ячого на підставі її справжнього аналога з Конюшкова, давно опубліковане» (Рассадін 2005, с. 28). Погоджуючись із ранішим датуванням С. Є. Рассадіна шпильки із Грем'ячого, ніж запропоноване О. М. Мельниковською, вважаємо наведені підстави для цього явно недостатніми. По-перше, Конюшків — це не курганний, а ґрунтовий могильник.

74. У звіті Д. Я. Телегіна ця шпилька представлена без масштабу, проте наведені у тій же таблиці кельт кардашинського типу і крем'яний наконечник стріли, мабуть, були зарисовані 1 : 1, що дає підставу припускати, що шпилька також була зарисована у такому самому масштабі. На жаль, знайти цю шпильку у фондах нам не вдалося.

73. Переклад з польської — авт.

По-друге, хоча Л. І. Крушельницька і віднесла могильник у Конюшкові до раннього етапу висоцької культури, шпилька з цієї пам'ятки була знайдена на розкопі II (квадрат 5/6) окремо від поховань. Це звичайна шпилька із петельчастою (!) головкою, із перевитою (?) верхньою половиною стрижня (рис. 23: 3)⁷⁵ (Крушельницька 1970, с. 27—28, рис. 12: 1; 1976, с. 58, рис. 22: 3; Лысенко С. С. 2021, с. 230, рис. 22а: 1). І аж ніяк вона не є «справжнім аналогом» до Грем'ячівської, не більше ніж будь які інші шпильки висоцької культури.

Складається враження, що С. Є. Рассадін взагалі не зовсім розумів схему, за якою було створено головку грем'ячівської шпильки (чи не вважав за доцільне приділяти особливу увагу її деталям). Так дослідник зазначає, що шпильки, які «віддалено нагадують цю шпильку, з'являються у скіфів не раніше VI ст. до н. е., да і то на Сіверському Дініці (Петренко 1978, с. 19). Однак на території Польщі схожі шпильки відомі вже в унетицькій культурі (Кухаренко 1969, табл. XVII: 11)» (Рассадін 2005, с. 28). За першим посиланням, мабуть, мається на увазі пара залізних шпильок із зольника у Черемушному, виділена В. Г. Петренко у тип 27, подібність яких з грем'ячівською обмежується перевитістю верхньої частини стрижня та горизонтальними («кільцеподібними» за термінологією В. Г. Петренко) головками у вигляді кільцеподібного потовщення на торці стрижня⁷⁶ (Петренко 1978, с. 19, табл. 15: 6). За другим посиланням у Ю. В. Кухаренка наведено шпильку кіпрського типу. Останню також аж ніяк не можна вважати прямим аналогом до грем'ячівської, це зовсім інший тип прикрас (Лысенко С. С. 2021, с. 58, рис. 23: 1—3).

Таким чином, як вже неодноразово було зазначено різними дослідниками, повних аналогів шпильці з кургану 1 (1945 р.) досі невідомо. При цьому впадає в око певна стилістична подібність грем'ячівської шпильки не лише із деякими шпильками висоцької культури (як зазначали Ю. В. Кухаренко, С. Є. Рассадін, О. О. Тарабукін), але й зі шпильками комарівської культури ТКК (що вбачала Є. В. Махно і відмічає О. М. Мельниковська). Серед останніх, зокрема, шпильки з грибоподібними головками (рис. 23: 6; Лысенко, Лысенко, Діденко 2004, с. 191—196; Лысенко С. С. 2021, с. 42—45) та головками у вигляді спіральних щитків (рис. 23: 8; Гамченко 1924, № 46, фото 97; Березанська 1972, табл. XXII: 18; Лысенко С. С. 2021, с. 56—57); зазначимо також що шпильки із петельчастими голівками фіксуються на пів-

75. За рисунками у звіті та монографії Л. І. Крушельницької взагалі важко зрозуміти чи верхня частина стрижня перевита, чи прикрашена заглибленими лініями.

76. У середній частині стрижня нижче перевитості ці шпильки мають потовщення у вигляді кільця-ушора.

ночі Україні ще за часів розвиненої комарівської та середньої сосницької культури (Лысенко С. С., Лысенко 2019).

Стрижні більшості комарівських шпильок різних типів, як і в шпильці з Грем'ячого, завиті вздовж поздовжньої осі у верхній частині. Комарівські шпильки, безумовно, значно масивніші за грим'ячівську. Однак і відносяться вони до більш раннього періоду розвитку ТКК, до другої та третьої чверті II тис. до н. е. Власне, шпильки висоцької культури по відношенню до грем'ячівської, можна розглядати як паралельну лінію розвитку, яка сягає одного першоджерела — шпильок раннього та класичного горизонтів комарівської культури.

Всі шпильки комарівської культури із грибоподібною головкою мають або бічне вушко під шляпкою, або отвір у шляпці, чому функціонально може відповідати порожнина всередині горизонтальної спіралі, яка утворює шляпку у шпильки з Грем'ячого. Додаткове кріплення за допомогою шнурка забезпечує надійну фіксацію шпильки, що підтверджують експериментальні дослідження (Лысенко, Лысенко 2025, с. 105).

Типологічним продовженням шпильок з грибоподібною головкою та вушком раннього та класичного горизонтів комарівської культури є шпильки з цвяхоподібною головкою та вушком під шляпкою, які були випадково знайдені ще у дореволюційні часи у лісостеповій частині Середнього Подніпров'я (кол. Канівський повіт⁷⁷; Хмельна) та зберігаються у фондах Національного музею історії України (Лысенко С. Д. і др. 2005: рис. 3: 2, 3; Лысенко С. С. 2021, с. 46, рис. 29: 1, 2). За розмірами ці шпильки близькі до шпильки з Грем'ячого і, на наш погляд, їх також слід датувати заключним етапом доби пізньої бронзи / передскіфським часом (рис. 23: 7).

Розглядаючи таблицю зі шпильками милоградської культури у монографії О. М. Мельниковської (Мельниковская 1967, рис. 37), бачимо, що практично всі вони (з біконічною головкою, петлеподібною головкою, посохоподібні, цвяхоподібні тощо) мають прототипи в епоху пізньої бронзи. Мабуть, і шпилька грем'ячівського типу з Горошкова не є винятком.

Можемо припустити таку лінію розвитку шпильок типу Грем'яче. Грибоподібні та цвяхоподібні шпильки класичного горизонту комарівської культури ТКК послужили прототипом для спрощеної їхньої репліки у південній частині ареалу сосницької культури ТКК, на заключному етапі її розвитку. Литу головку замінює головка горизонтально скручена з верхньої частини стрижня. Технологічно виготовлення таких шпильок мало чим відрізняється

77. Шпилька з Канівського повіту була опублікована С. С. Березанською у сильно спотвореному вигляді та віднесена до «східно-тшинецької культури» (Березанская 1972, табл. XXII: 2).

від виготовлення шпильок з головками у вигляді петельки чи спірального щитка, з тією різницею, що верхня частина дроту, вище завитої ділянки стрижня, розклепана у вузьку пластину і закручена не у петельку чи спіральний щиток у вертикальній площині, а в циліндричний «капельшок» — у горизонтальній. Подальший розвиток типу Грем'яче у ранньому залізному віці представлений залізною шпилькою з Горшкова.

Зупинимося далі на *керамічному комплексі* пам'ятки. Як вже було зазначено, округлодонний посуд із курганів Грем'ячівського могильника, розкопаних в 1924 р. (рис. 17), знаходить безпосередні аналогії у курганах, досліджених С. С. Гамченком у 1920 р. у курганних групах Псице (рис. 26: 2, 3) і Крошанка (Соколова Гора) (рис. 26: 1) на околицях Житомира (Гамченко 1925, с. 31—36, 42—48) та І. Ф. Левицьким у 1925—1926 рр. у кількох курганних групах на околицях містечка Народичі та с. Селець (Левицький 1925; 1926)⁷⁸. Такі самі «яйцеподібні урни (житомирського типу)» були знайдені разом із залишками кремацій і у двох курганах, розкопаних у 1924 р. С. С. Гамченком в ур. Підокс біля с. Колодяжне під Мирополем, на правому березі р. Случ (навпроти Войцехівського могильника) (Гамченко 1924, № 46, с. 60—63; № 47, лист 14; Лысенко, Лысенко 2024, рис. 1: II/ХІІ). За багатьма ознаками згаданий посуд із Житомирщини аналогічний посуду ранньої милоградської культури Північної України та Південної Білорусії (рис. 26: 4—8; Лагодівська, Виезжев, Копилов 1956, рис. 1; Кухаренко 1961, табл. 1—4; Третьяков 1966, рис. 54; Мельниковская 1967, рис. 41; 42; 44; 46; Свешніков 1971, рис. 3—5; Егорейченко 1996, с. 28—31, рис. 13—15; Рассадін 2005, рис. 5—7; Лысенко С. Д. 2010, рис. 15; Лошенко 2011, рис. 69—73; та ін.).

Проте матеріали розкопок 1945 р. не дають підстав однозначно реконструювати посудини з всіх курганів як округлодонні — керамічний комплекс цього року (окрім мисочки з кургану 1) представлений лише вінцями та стінками посуду (рис. 24). Лійчасті і плавно відігнуті потовщені вінця, орнаментация у вигляді ланцюжка ямок на шийці характерні не лише для округлодонного посуду милоградського типу, але й для плоскодонних посудин пізньої сосницької культури ТКК, представленої в Середньому Подніпров'ї пам'ятками лебедівського типу (рис. 25: 8; Березанська 1976, с. 190—222; Шидловський та ін. 2016, рис. 102—107, 125—126). Подібна кераміка відома з комплексів курганного могильника Прибор у Гомельському районі Гомельської області Білорусії (рис. 25:

78. Обидва дослідники відносили ці пам'ятки за формою посуду до «пізнього неоліту», що за сучасним розумінням в значній мірі співпадає із бронзовим віком більш південних регіонів.

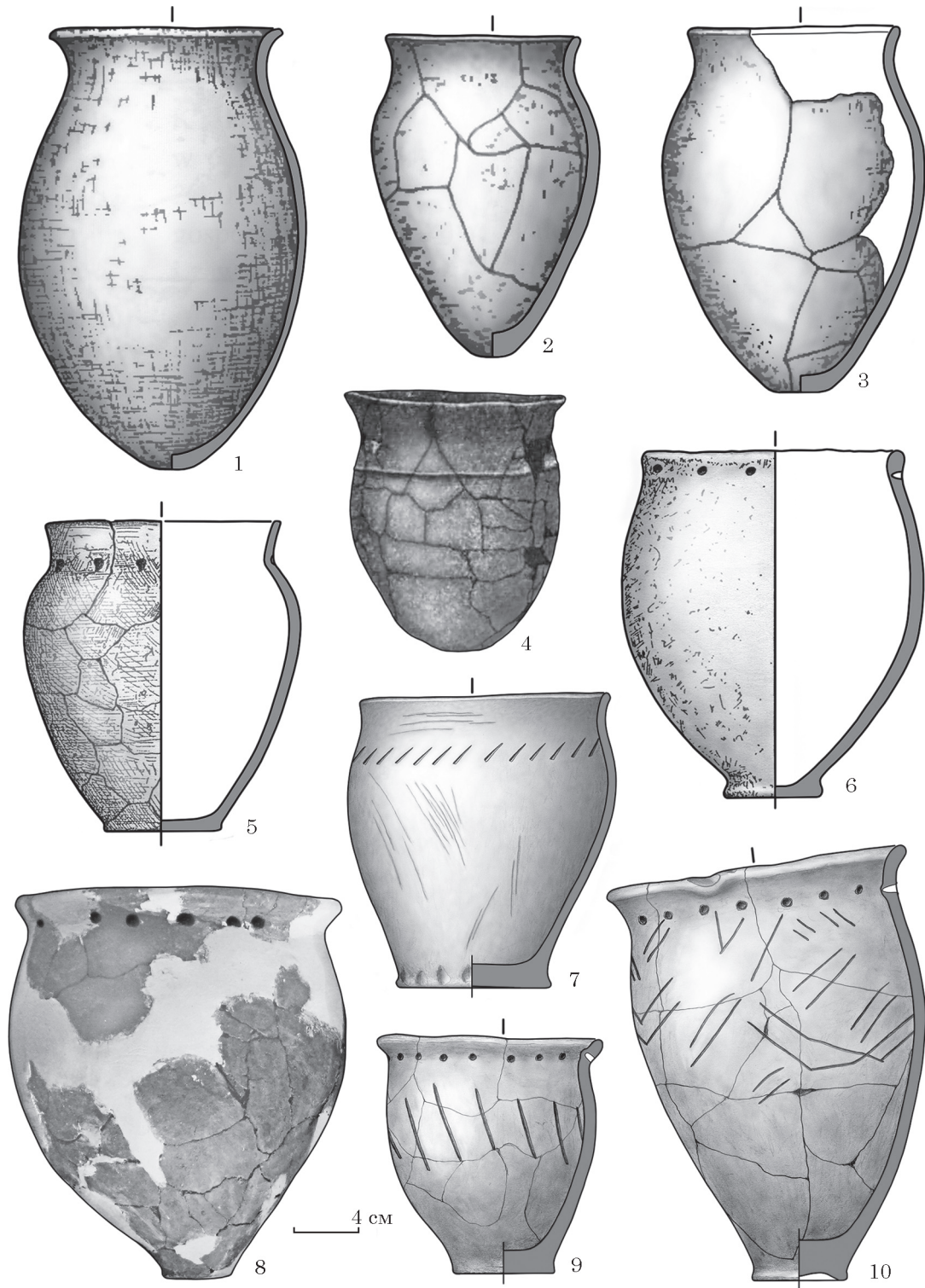
5, 6; Крывальцэвіч, Бычкоў 1996, мал. 4—6), у курганних могильниках пізньої сосницької культури на Брянщині (рис. 25: 7; Артёменко 1987, рис. 52; Разлуцкая і ін., 2013, фота 119—193).

Посуд із яйцеподібним корпусом, відігнутими вінцями та маленьким нестійким денцем, орнаментований по шийці круглими ямками, знайдено на поселенні Гостомель / Скляний завод 1 (рис. 25: 9, 10); за рядом ознак цю пам'ятку можна розглядати як перехідну від середнього до пізнього етапу сосницької культури (Евстропов 1960; Лысенко 2016; 2019, с. 57—50, рис. 6; 7). Орнамент у вигляді ланцюжка вдавлень або «перлин» по шийці відомий і на кераміці другої фази середнього етапу сосницької культури на поселенні Ходосівка / Діброва під Києвом (Абашина, Лысенко 2010; Готун та ін. 2007).

З іншого боку, «тюльпаноподібний» та «яйцеподібний» посуд лебедівського типу (Березанська 1976, рис. 10: 1—10) за формою в значній мірі нагадує деякі горщики з непропорційно маленькими денцями заключної (лодзинської) фази тшинецької культури (Gardawski 1959, tabl. LXXIV: 1; LXXV), за тим винятком, що останні не мають характерної орнаментации у вигляді ряду ямок та «перлин» під вінцями. У Східній Польщі (Люблінщина) посуд з есоподібним профілем та «нестабільним» денцем («гостродонний»), який нагадує деякі «яйцеподібні» посудини з грем'ячівських курганів, представлений серед матеріалів перехідного періоду від пізньої тшинецької до ранньої лужицької культури (рис. 25: 1—3; Niedźwiedz, Taras 2006). С. С. Березанська та Г. Тарас датують такі горщики в межах XIII—XI/X ст. до н. е. (Berezanskaja, Taras 2006, s. 175). Цей посуд знаходить близькі аналогії у горщику з поховання лодзинської фази тшинецької культури у Двікозах, Сandomірського повіту Свентокшиського воеводства, датованого за серією радіовуглецевих дат XIV/XIII—XI ст. до н. е. (Ścibior, Ścibior 1990; цит. за Niedźwiedz, Taras 2006, s. 104).

За морфологією відігнутих вінців та яйцеподібного корпусу до посудин із нестійким денцем з Люблінщини близькі дві посудини високих пропорцій, знайдені на поселенні у торфовищі Моства біля с. Каленське Коростенського району Житомирської області; правда ці посудини мають досить широкі, увігнуті до середини денця (Левицький 1952, с. 74, табл. II: 2, 4). Як і посуд із курганів з околиць Народичів, І. Ф. Левицький відніс ці посудини з Мостви до пізнього неоліту. Однак ні в неоліті, ні в енеоліті України посуд такої форми невідомий⁷⁹ і, на наш погляд, цю кераміку також, скоріш за все, слід датувати в межах кінця пізнього бронзового — початку раннього залізного віків.

79. Висловлюємо щире подяку Д. Л. Гаскевичу, який остаточно розвіяв наші сумніви.

Рис. 25. Посуд пізньотщинецької, пізньососницької та білогрудівської культур: 1 — Хрубешув / Підгір'я 5; 2 — Тептюків 6; 3 — Подлодів 2; 4 — Макіївка, курган 1; 5 — Прибор, курган 5; 6 — Прибор, курган 1; 7 — Бесець I, курган 14; 8 — Погреби / Келійки, поховання 3; 9, 10 — Гостомель / Скляний завод 1 (за: 1—3 — Niedźwiedz, Taras 2006; 4 — Berezanska, Drahunova 1970; 5, 6 — Kryvalcevič, Byčkoŭ 1996; 7 — розкопки І. І. Артеменка; рис. С. Д. Лисенка; 8 — Канівець 1952; 9, 10 — розкопки Н. Т. Євстропова; рис. С. Д. Лисенка)

Fig. 25. Pottery of the late Tszyniec, late Sosnytsia and Białogródów cultures: 1 — Chrubeszów / Piędziera 5; 2 — Teptyuków 6; 3 — Podlodów 2; 4 — Makiivka, barrow 1; 5 — Prybor, barrow 5; 6 — Prybor, barrow 1; 7 — Besets I, barrow 14; 8 — Pohreby / Keliiky, burial 3; 9, 10 — Hostomel / Glass factory 1 (after: 1—3 — Niedźwiedz, Taras 2006; 4 — Berezanska, Drahunova 1970; 5, 6 — Kryvalcevič, Byčkoŭ 1996; 7 — excavations by I. I. Artemenko; drawing by S. D. Lysenko); 8 — Kanivets 1952; 9, 10 — excavations by M. T. Yevstropov; drawing by S. D. Lysenko)

У лісостеповій частині Середнього Подніпров'я пізньососницьким пам'яткам лебедівського типу синхронні пам'ятки білогрудівської культури (білогрудівський горизонт комарівської культури ТКК). В цьому плані цікаво згадати підкурғанне тілопокладення, досліджене у 1963 р. біля с. Макіївка у Білоцерківському районі на Київщині, що супроводжувалося чотирма посудинами. Три з них були повністю реставровані та мали однаковий орнамент — тонкий наліпний валик на верхній частині плічок. При цьому, два горщика являли собою класичний тюльпаноподібний посуд білогрудівського типу, з високим тулубом та широким плоским денцем. Третій горщик, більший за розмірами, був «дещо своєрідний за формою — більш опуклий тулуб і непропорційальне маленьке денце». <...> *Він помітно відрізняється від двох інших. За формою тулуба і маленьким нестійким денцем більш за все нагадує посуд підгірцівсько-милоградської культури»* (рис. 25: 4; Березанська, Драгунова 1970, с. 218, рис. 1: 3).

Мисочка з кургану 1 (1945 р.), опублікована Є. В. Махно, як округлодонна, насправді має сплющене денце (рис. 23: 9). Сам по собі такий посуд не є датуючим. Напівсферичні миски відомі і на пам'ятках різних горизонтів східного ареалу ТКК (Березанська 1972, рис. 36: 9, табл. VII: 11; XIX: 10; Разлуцкая і ін. 2013, фота 130), і на пам'ятках милоградської культури (Мельниковская 1967, рис. 42).

Таким чином, керамічний комплекс Грем'яцького могильника із досліджень 1945 р. в рівній мірі можна віднести як до ранньої милоградської, так і до пізньої сосницької культур. З цього комплексу дещо вибиваються лише фрагменти відносно тонкостінної посудини зі штрихованою поверхнею, виявлені в кургані 3 (рис. 24: 6). Можливо, згадані фрагменти відображають проникнення на південний схід впливів культури штрихованої кераміки (Егорейченко 2006, табл. 3: 2)⁸⁰. Не можемо також виключати і дещо пізнішу хронологічну позицію кургану 3 відносно інших курганів із розкопок 1945 р. На відміну від інших, у цьому кургані досить чітко зафіксована підпрямокутна яма в центрі, що відрізняється від розмитих плям поховань в інших курганах.

Слід звернути увагу на наявність крем'яних виробів (відщепи, пластина) у насипах могильника Грем'яче (принаймні, серед розкопаних у 1945 р.) за повної відсутності будь-яких виробів із заліза у всіх 17 курганів, досліджених у 1924 та 1945 рр. Крем'яні відщепи та знаряддя зафіксовані також у курганах пізньої сосницької культури на Гомельщині (Прибор) (Криваль-

цвіч, Бычкоу 1996, мал. 4—5) та Брянщині (Бесець I, II, III; Голосок та інші; Разлуцкая і ін. 2013, с. 37—39, 41), які також, як і кургани Житомирщини, містили залишки кремацій.

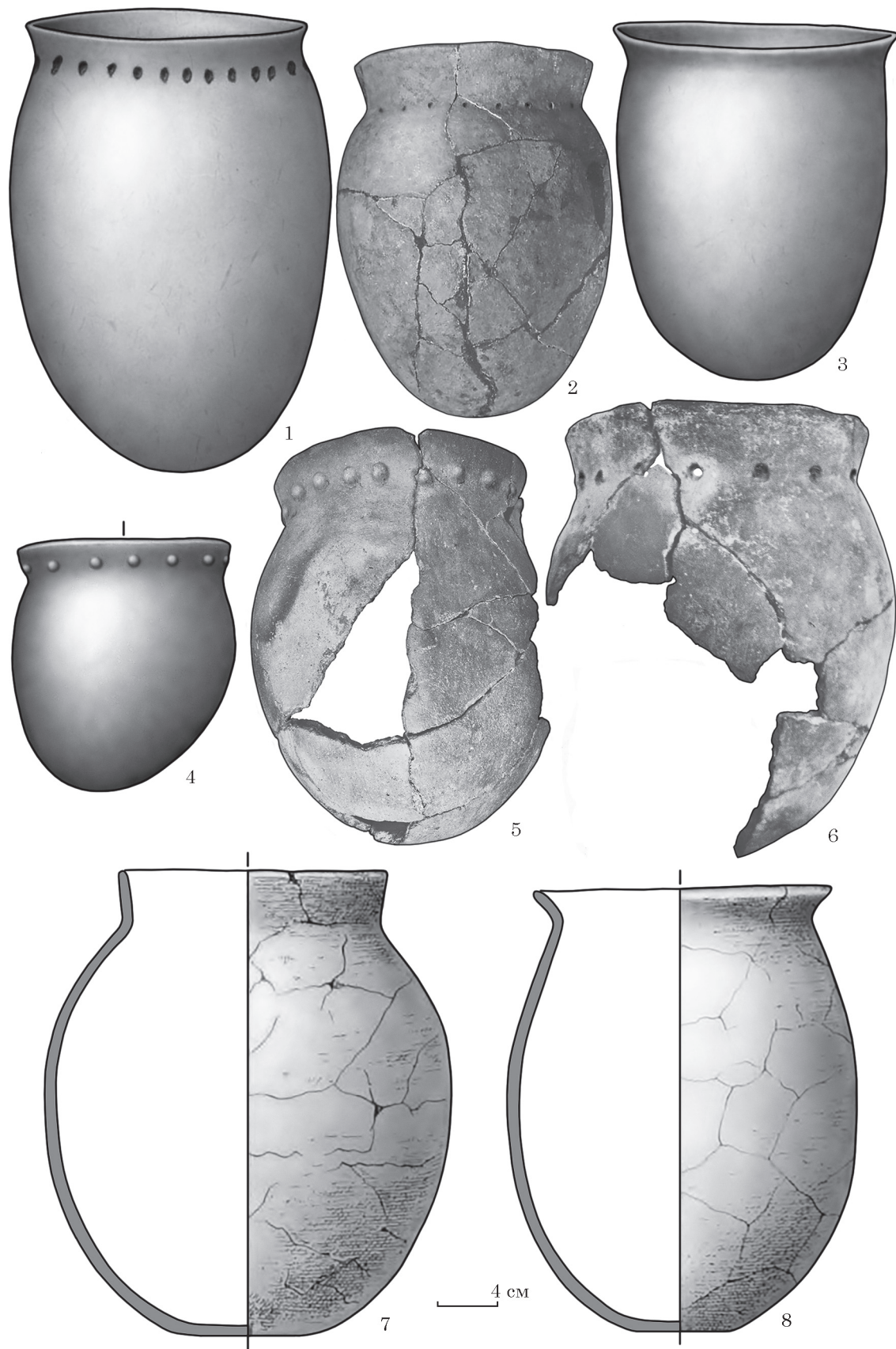
І навпаки, вироби з кременя зовсім не згадуються у курганах раньомилоградського могильника Дубой у Західному Поліссі, кераміку з якого (рис. 26: 7, 8) порівнює із Грем'ячим Ю. В. Кухаренко. Натомість у дубойських курганах знайдено багато залізних виробів (вістря списів, ножі тощо) (Кухаренко 1961, с. 11, 21—24, табл. 1—4). Залізні та бронзові вироби скіфського часу виявлені також у підгірцівсько-милоградських курганах у Курилівці на Вінничині (Лагодовська, Виезжев, Копилов 1956). Обидва згадані могильники містили випростані тілопокладення, а не кремації, як могильники із околиць Житомира та Народичів, досліджені С. С. Гамченком та І. Ф. Левицьким⁸¹. При цьому важливо відмітити, що кургани у сіл Дубой та Курилівка за знахідками у них скіфських речей належать до ранньої підгірцевсько-милоградської культури та датують VI ст. до н. е. (Кухаренко 1961, с. 11; Іллінська, Тереножкін 1971, с. 179; Ильинская, Тереножкин 1986, с. 180). Таким чином, кургани Житомирського могильника, у яких не виявлено жодного залізного виробу чи характерного бронзового виробу раннього залізного віку, видаються більш архаїчними за власне раньомилоградські.

О. М. Мельниківська відзначає близькість найдавнішої милоградської та лебедівської (пізньої сосницької) кераміки (форма посудин та їх вінець, характер орнаментации тощо). При цьому дослідниця припускає, що милоградська кераміка Волині (басейн верхів'їв Горині та суміжні райони) передує ранній групі милоградської кераміки Білорусії (Мельниковская 1967, с. 112).

С. С. Березанська зазначає, що «ряд дослідників (І. І. Артеменко, О. М. Мельниківська, Ю. В. Кухаренко) намагалися знайти проміжну ланку між пам'ятками тишинецької, зокрема сосницького типу, та милоградською культурами. Очевидно, такої ланки не існує і східно-тишинецька культура хронологічно безпосередньо змикається з милоградською через її лебедівську ланку» (Березанская 1972, с. 167). В якості доказу «появи милоградської культури в значно більш ранній час, ніж прийнято вважати», дослідниця наводить округлотілий

81. На Київщині безкурғанні поховання підгірцевсько-милоградської культури (Підгірці, Козаровичі / Буслівка, Погреби / Лан, Рудяки / Забродиче) також були здійснені за обрядом тілопокладення та містили різноманітні залізні та бронзові вироби скіфського часу (Максимов, Петровская 2008, с. 55—64), хоч у регіоні відомі і біритуальні безкурғанні могильники, які ліпляться до курганів доби бронзи (Малополовецьке 3; Велика Бугаївка / Крисівка) (Лысенко С. Д. 2004; 2010, с. 194—195; 2013, с. 398—400).

80. Нещодавно банкоподібну посудину, аналогічну посуду ранньої культури штрихованої кераміки (Егорейченко 2006, табл. 1), також було зафіксовано на південь від Києва, на поселенні Ходосівка / Снігурове (Івакін та ін. 2022, с. 91, рис. 6: 1).

Рис. 26. Посуд прото- та ранньої милоградської культури: 1 — Соколова Гора (Крошенка), курган 1; 2 — Псище, курган 1; 3 — Псище, курган 2; 4 — Курилівка; 5, 6 — Ходосівка / Діброва, розкоп VII; 7, 8 — Дубой, кургани 1 та 10 (за: 1—3 — Гамченко 1925; 4 — Лагодовська, Виезжев, Копилов 1956; 5, 6 — Лысенко 2010; 7, 8 — Кухаренко 1961)

Fig. 26. Pottery of the Proto- and Early Mylohrad Culture: 1 — Sokolova Hora (Kroshenka), barrow 1; 2 — Psyshche, barrow 1; 3 — Psyshche, barrow 2; 4 — Kurylivka; 5, 6 — Khodosivka / Dibrova, excavation VII; 7, 8 — Duboi, barrows 1 and 10 (after: 1—3 — Gamchenko 1925; 4 — Lahodovska, Vyiezhev, Kopylov 1956; 5, 6 — Lysenko 2010; 7, 8 — Kukharenko 1961)

посуд із високими прямими вінцями із жител Пустинківського поселення; знахідку в поховальній ямі кургану 3, дослідженого С. С. Гамченком у гирлі Гуйви, разом із характерною тшинецькою курильницею («друшляком»), яйцеподібної посудини з округлим денцем та короткими вертикальними вінцями; знахідку у похованні 1 кургану 2 Войцехівського могильника, разом із іншим посудом тшинецько-комарівських типів, «корчаги» типу яйцеподібної урни із обім'ятим денцем (Березанская 1972, с. 167). Пам'ятки басейнів Горині і Тетерева (пізній комплекс у Народичах, Грем'яче), які «вже суттєво різняться від власне лебедівських пам'яток», С. С. Березанська розглядає як «складаючі з ними єдину культурно-етнічну область» (Березанская 1976, с. 191; 1985, с. 443).

Л. І. Крушельницька (із посиланням на наведені вище висновки С. С. Березанської) взагалі говорить вже про «лебедівський етап милоградської культури» (Крушельницька 1985, с. 29).

С. Є. Рассадін відніс Грем'ячівський курганний могильник до першого хронологічного періоду східноволинського варіанту милоградської культури (Рассадін 2005, с. 28, рис. 13: 11). До цього ж хронологічного горизонту милоградської (!) культури дослідник відносить і пізньобронзовий комплекс із Народичів (зокрема бронзове тесло із закраїнами), і могильник Прибор на Гомельщині, і пізньососницькі (лебедівські) пам'ятки з Київщини (Погреби, Новосілки-на-Дніпрі) тощо (Рассадін 2005, рис. 13: 1—3, 12).

І. І. Артеменко включив пам'ятки лебедівського типу у виділену ним сосницьку культуру та відніс їх до її пізнього етапу (Артеменко 1987, с. 110—111). За припущенням І. І. Артеменка, сосницька культура стала основою складання юхнівської, дніпро-двинської та підгірцівської культур раннього залізного віку (Артеменко 1987, с. 112).

Звертає увагу певна подібність за багатьма ознаками могильника Грем'яче з пізньососницькими могильниками Верхнього Подніпров'я та Верхнього Подесення: топографія, розміри курганів, поховання за обрядом кремації на стороні, особливості керамічного комплексу тощо (Кривальцєвич, Бычкоу 1996, мал. 1—6; Артеменко 1987, с. 111). До заключного етапу киево-житомирської групи сосницької культури ТКК (Лысенко С. Д. 2012, с. 271, рис. 2), на наш погляд, слід віднести і певну частину курганів, досліджених в ур. Грем'яче, які відображають зародження милоградської культури у надрах пізньої сосницької.

З такою думкою узгоджуються і висновки білоруських археологів, накопичивших в останні десятиліття ХХ ст. значний матеріал, який можна порівняти з пізньососницькими пам'ятками України (Прибор І; Заспа 2; Озер-

не 1). Ці знахідки дали змогу М. М. Кривальцєвичу припустити, що «ранній етап милоградської культури має більш ранню дату, ніж VII ст. Не виключено також й те, що милоградська культура могла виникнути в догородищенський період, тобто у пізній період епохи бронзи. У такому разі велике значення в її генезі мало належати східнотшинецьким (тшинецько-сосницьким) старожитностям пізнього періоду бронзового віку» (Кривальцєвич 1998, с. 35)⁸².

Суперечності, у межах якої культури розглядати ранній комплекс із Грем'ячого, — ще місцевого варіанту пізньої сосницької культури (спорідненого із лебедівським типом на Київщині), чи вже милоградської, — багато в чому знімаються, якщо прийняти культурно-історичну подвійність пам'яток цього часу. На наш погляд, пам'ятки цього типу одночасно (!) являють собою і заключний етап сосницької культури тшинецького культурного кола, і ранній, протомилоградський етап підгірцівсько-милоградської культури, відображаючи діалектичну безперервність культурних процесів у зоні мішаних лісів Східної Європи на межі доби пізньої бронзи — раннього залізного віку⁸³.

На завершення слід зазначити, що киево-житомирська група сосницької культури, у межах якої розпочинається формування курганного некрополю в ур. Грем'яче, відноситься (разом із волинською групою комарівської культури, прип'ятської групою сосницької культури та мазовецько-підляською групою тшинецької культури) до внутрішнього ареалу тшинецького культурного кола, його ядра, оточеного з усіх боків спорідненими культурними групами (Лысенко С. Д. 2013; 2017). Цей ареал, охоплюючи основні території Вісло-Дніпровського межиріччя, в цілому, відповідає ареалу, у якому більшість дослідників розміщує також і ядро формування праслов'янського етносу (Тереножкін 1952, с. 16—17; Третьяков 1966, с. 195, рис. 56; Березанская 1972, с. 192—193; Максимов 1972, с. 131—133; Отрощенко 2005, с. 185; та ін.). При цьому, ані сам тшинецько-комарівсько-сосницький субстрат не був однорідним, ані, тим більш, культури, які формуються у надрах ТКК та відображають його розпад — рання лужицька, висоцька, білогрудівсько-чорноліська,

82. Переклад з білоруської — авт.

83. Формування певних керамічних типів, які стають потім домінуючими, у культурному середовищі безпосередньо попередніх культур (тобто, не привнесені зовні!), займаючих ту саму екологічну нішу, простежується у багатьох культурах пізнього бронзового — початку раннього залізного віку лісової та півночі лісостепової зони Східної Європи. Наявність такої спатковості, яка проявляється на найбільш масовому матеріалі (кераміці), мабуть, можна вважати невід'ємною ознакою автохтонності певної частини населення певних мікрорегіонів на новому культурно-історичному етапі.

пізньососницько-лебедівсько-протомилоградська. Тому шлях від «протослов'ян» доби пізньої бронзи — початку раннього залізного віку до власне ранніх слов'ян другої половини I тис. н. е. аж ніяк не можна вважати лінійним.

Висновки. На підставі комплексу ознак, і перш за все — бронзової шпильки, знайденої в кургані 1 (1945 р.), час виникнення Грем'ячівського (Житомирського) могильника може бути віднесено до заключного етапу киево-житомирської групи сосницької культури ТКК і датовано рубежем II—I тис. до н. е. Пізньососницькі пам'ятки Києво-Житомирського Полісся стали тим субстратом, на якому в регіоні сформувалася рання милоградська культура, носії якої продовжили «заселення» могильника Грем'яче у першій половині I тис. до н. е. Більшість комплексів могильника, на наш погляд, може бути датовано в межах XI/X—VIII/VII ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С., Лысенко, С. Д. 2010. Поселение тштинецкой культуры Ходосовка-Диброва на Киевщине (по результатам исследований 1988—1989 гг.). *Матэрыялы па архэалогіі Беларусі*, 18, с. 243-260.
- Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113.
- Бандрівський, М. С. 2002. *Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури*. Львів: Логос.
- Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, ССХХV, с. 193-247.
- Березанська, С. С. 1964. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1967. Тштинецко-комаровская культура на Северной Украине. *Советская археология*, 2, с. 120-136.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред. кол.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-222.
- Березанская, С. С. 1985а. Эпоха бронзы на Украине. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 357-361.
- Березанская, С. С. 1985б. Восточнотштинская культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 437-445.
- Березанская, С. С. 1985с. Памятники лебедовского типа. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 445-450.
- Березанская, С. С. 1998. Проблемы конца тштинецкой культуры. In: Koško, A., Czebreszuk, J. (red.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 355-359.
- Березанская, С. С. 2006. Время и некоторые возможные причины исчезновения тштинецкой культуры на Украине. In: Taras H. (red.) *Zmierzch kompleksu trzcinieccko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w śpódkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 111-122.
- Березанська, С. С., Драгунова, М. І. 1970. Поховання білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква. *Археологія*, XXIII, с. 217-218.
- Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волини. Сергея Гамченка*. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 46—48.
- Гамченко, С. С. 1924, № 47а. *Опись материалов раскопок 1924 года на Волини*. 23/II 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.
- Гамченко, С. С. 1924, № 47б. *Инвентарь раскопок 1924 г. в Коростеницине и Житомирицине*. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.
- Гамченко, С. С. 1924, № 47с. *Опись материалов раскопок 1924 года*. 21/II 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.
- Гамченко, С. С. 1924, № 48. *Могильник урочища Гремляче*. 27/XII 1924, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 48.
- Гамченко, С. С. 1925. *Пятилетие археологических исследований на Волини (1919—1923 г.г.)*. Сергея Гамченка. *Заведывающего Археологическим отделом Волинского Научно-Исследовательского Музея*. 1/XII 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 45.
- Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження*. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. Київ: Стило.
- Даниленко, В. М. 1956. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 5-16.
- Евстропов, Н. Т. 1960. Стоянка періода поздней бронзы в районе с. Гостомель. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 73-76.
- Егорейченко, А. А. 1996. *Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII—VI вв. до н. э. — II в. н. э.)*. Минск.
- Егорейченко, А. А. 2006. *Культуры штрихованной керамики*. Минск: БГУ.
- Івакін, В., Готун, І., Сухонос, А., Гунь, М., Казимір, О. 2022. Початок стаціонарних робіт на селищі Ходосівка-Снігурове. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 87-92.
- Іллінська, В. А., Тереножкін, О. І. 1971. Підгірцівсько-милоградська культура. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР*. II. Київ: Наукова думка, с. 177-180.
- Ільинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. Подгорцевско-милоградская культура. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 2. Киев: Наукова думка, с. 178-181.
- Канівець, В. І. 1952. *Про розвідкові розкопки біля с. Погреби Броварського р-на Київської обл. в 1952 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/15а.
- Крушельницька, Л. І. 1970. *Розкопки в басейнах рік Західного Бугу, Стиру і Серету (епоха бронзи — I тис. н. е.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/78.
- Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної*

і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ: Наукова думка.

Кривальцєвич, М. М. 1998. Да праблемы поздняга перыяду эпохі бронзы на поўдні Беларусі. In: *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w młodziej epoce brązu. Streszczenia referatów (Zamość, 7—9 XII 1998)*. Zamość, s. 34-35.

Кривальцєвич, М. М., Бычкоў, М. У. 1996. Прыбарскія курганні могілнікі эпохі бронзы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 9, с. 61-76.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Памятники железного века на территории Полесья*. Свод археологических источников, ДІ-29. Москва: АН СССР.

Кухаренко, Ю. В. 1969. *Археология Польши*. Москва: Наука.

Лагодовська, О. Ф., Виезжев, Р. І., Копилов, Ф. Б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 17-20.

Левицький, І. Ф. 1925. *Археологічні дослідження в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 4: І. Ф. Левицький, № 2.

Левицький, І. Ф. 1926. *Археологічні дослідження в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4: І. Ф. Левицький, № 3.

Левицький, І. Ф. 1952. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 70-77.

Лошенко, М. І. 2003. Булавки населення милоградської культури. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 94-105.

Лошенко, М. І. 2011. *Городища милоградської культури на території Беларусі*. Минск: Мінская фабрика цветной печати.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, ССXLIV, с. 155-178.

Лисенко, С. Д. 2004. Погребення скіфського часу в Милополовецького могилиника. В: *Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. Прес-музей (науково-інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею)*, 20—21, с. 6-33.

Лисенко, С. Д. 2010. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археология і давня історія України*, 4, с. 190-200.

Лисенко, С. Д. 2012. Тшинецький культурний круг і проблеми переходу к ранньому залізному веку в Северній Україні. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія Історії України*: у 10 томах. 10. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Лисенко, С. Д. 2013. Великобугаївський могилиник і пам'ятники епохи бронзи — раннього залізного века у с. Велика Бугаївка. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаївка (археологический источник)*. Oіum, 2. Киев: ИА НАН Украины, с. 389-405.

Лисенко, С. Д. 2016. Ещё раз о памятнике сосницкой культуры Гостомель, Стекольный завод-1. В: Маріна, З. (ред.). *Археология та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 141-150.

Лисенко, С. Д. 2017. Тшинецький культурний круг — зв'язуюче звено между Балтийским и Чер-

номорским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н. э.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, с. 23-66.

Лисенко, С. Д. 2019. Матеріали комаровської і сосницкої культур в експозиції Археологического музея Інститута археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 49-62.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2024. Курганна група № 2 Войцехівського могилиника комарівської культури (за результатами досліджень 1924 та 2012—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (53), с. 42-55.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2025. Джерела до реконструкції вбрання носіїв комарівської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 79-113.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою пляшкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Диденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лисенко, С. С. 2021. *Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы*. Кипшинів: Stratum plus.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.

Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ИА НАН Украины.

Махно, Е. В. 1945. *Звіт за Житомирську археологічну розвідувальну експедицію 1945 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, № 1945/9.

Махно, Е. В. 1949. Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 205-211.

Махно, Е. В., Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2020. О культурно-хронологической принадлежности могильника Гремяче на Житомирщине. *Емінак*, 1 (29), с. 342-363.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Отрошенко, В. В. 2005. Эпоха енеолиту—бронзы. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України: курс лекцій*. Київ: Либідь, 106-202.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Разлуцкая, А. А., Язєпенка, І. М., Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2013. *Археалагічныя калекцыі І. І. Арієменкі (1956—1981 гг.)*. Збор крыніц навукових археалагічных фондаў, 1. Минск: Беларуская навука.

Рассадин, С. Е. 2005. *Милоградская культура: ареал, хронология, этнос*. Минск: Институт истории НАН Беларуси.

Свешніков, І. К. 1971. Пам'ятки Милоградської культури в басейні р. Горинь. *Археологія*, 2, с. 68-81.

Свешніков, І. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Сон, Н. О. (ред.). 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.

Тарабукін, О. О. 1994. *Археологічна карта Житомира*. Житомир: Житомирський вісник.

Тарабукін, О. О. 2012. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.). *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 287-294.

Тарасенко, І. Г. 2017. Олена Федорівна Лагодівська — дослідниця доби енеоліту—бронзи. *Археологія*, 1, с. 120-133.

Телегін, Д. Я. 1957. *Краткий отчет о командировке на Сейм в июле 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/24.

Тереножкін, О. І. 1952. Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії. *Археологія*, VII, с. 3-18.

Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва; Ленинград: Наука.

Шидловський, П. С., Лисенко, С. Д., Кириленко, О. С., Сорокун, А. А., Пічкур, Є. В. 2016. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка.

Berezanskaya, S. S., Taras, H. 2006. Horizont naczyni octrodennych we wschodniej strefie kompleksu trzcinieckiego. W: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spodkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 173-177.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starożytne*, V, s. 7-189.

Niedźwiedz, J., Taras, H. 2006. Schyłek kultury trzcinieckiej i początki kultury łużyckiej we wschodniej Lubelszczyźnie. W: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spodkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 92-109.

Ścibior, J. M., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, s. 95-124.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Krakow: PAU.

REFERENCES

Abashina, N. S., Lisenko, S. D. 2010. Poselenie tshtinet-skoi kulturi Khodosovka-Dibrova na Kievshchine (po rezultatah issledovani 1988—1989 gg.). *Materialy pa archiealohii Bielarusi*, 18, с. 243-260.

Artyomenko, I. I. 1987. Sosnitskaya kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzi lesnoi polosi SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-113.

Bandrivskiy, M. S. 2002. *Mohylnyk v Petrykovi bilia Ternopolia v konteksti pokhovalnogo obriadu vysotskoi kultury*. Lviv: Lohos.

Bandrivskiy, M. S., Krushelnytska, L. I. 1998. Osnovni periodi rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy

pokhovalnykh pamiatok). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, ССХХV, s. 193-247.

Berezanska, S. S. 1964. *Bronzovyi vik na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1967. Tshinetsko-komarovskaya kultura na Severnoi Ukraine. *Sovetskaya arkheologiya*, s. 120-136.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1976. Lebedovskaya kultura epokhi bronzi v lesostepnoi Ukraine. In: Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ya. (red.). *Eneolit i bronzovii vek Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 190-222.

Berezanskaya, S. S. 1985a. Epokha bronzi na Ukraine. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainiskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 357-361.

Berezanskaya, S. S. 1985b. Vostochnotshinetskaya kultura. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainiskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 437-445.

Berezanskaya, S. S. 1985c. Pamyatniki lebedovskogo tipa. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainiskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 445-450.

Berezanskaya, S. S. 1998. Problemi kontsa tshinetskoi kulturi. In: Koško, A., Czebreszuk, J. (red.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 355-359.

Berezanskaya, S. S. 2006. Vremya i nekotorie vozmozhnie prichiny ischeznoveniya tshinetskoi kulturi na Ukraine. In: Taras H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spodkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 111-122.

Berezanska, C. C., Drahunova, M. I. 1970. Pokhovannia bilohrudivskoi kultury poblyzu m. Bila Tserkva. *Arheologia*, XXIII, s. 217-218.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergieia Gamchenka*. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 46—48.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47a. *Opis materialov raskopok 1924 goda na Volini*. 23/II 1925, Zhitomir. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47b. *Inventar raskopok 1924 g. v Korostenshchine i Zhitomirshchine*. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47c. *Opis materialov raskopok 1924 goda*. 21/II 1925, Zhitomir. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 48. *Mogilnik urochishcha Gremlyache*. 27/XII 1924, Zhitomir. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 48.

Gamchenko, S. S. 1925. *Pyatiletie arkheologicheskikh issledovani na Volini (1919—1923 g.g.) Sergeya Gamchenka. Zavedivayushchago Arkheologicheskim otdelom Volinskago Nauchno-Issledovatel'skago Muzeya*. 01/XII 1925, Zhitomir. NA ІА НАН України, ф. 3: S. S. Hamchenko, N 45.

Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Pivnichna ekspeditsiia ІА НАН України: Materialy i doslidzhennia*. I: Poselennia mizh Khodosivkoiu ta Lisnykamy: Doslidzhennia 2003 r. Kyiv: Stylos.

Danylenko, V.M. 1956. Doslidzhennia pamiatok pidhirs-koho ta bobrytskoho typiv na Kyivshchyni v 1950 r. *Arkheologichni pamiatky URSSR*, VI, s. 5-16.

Yevstropov, N. T. 1960. Stoyanka perioda pozdnei bronzi v raione s. Gostomel. *Kratkie soobshcheniya ІА AN USSR*, 9, s. 73-76.

Yegoreichenko, A. A. 1996. *Drevneishie gorodishcha Belorusskogo Polesya (VII—VI vv. do n. e. — II v. n. e.)*. Minsk.

Yegoreichenko, A. A. 2006. *Kulturi shtrikhovannoi keramiki*. Minsk: BGU.

Ivakin, V., Hotun, I., Sukhonos, A., Hun, M., Kazymir, O. 2022. Pochatok statsionarnykh robot na selyshchi Khodosivka-Snihurove. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 87-92.

Illinska, V. A., Terenozhkin, O. I. 1971. Pidhirtsivsko-mylohradska kultura. In: Terenozhkin, O. I. (red.). *Arkheolohiia Ukrainiskoi RSR*. II. Kyiv: Naukova dumka, s. 177-180.

- Ilnskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1986. Podgortsevskomilogradskaya kultura. In: Krizhitskii, S. D. (red.). *Arkheologiya Ukrainy SSR*. 2. Kiev: Naukova dumka, s. 178-181.
- Kanivets, V. I. 1952/15a. *Pro rozvidkovi rozkopky bilia s.Pohreby Brovarskoho r-na Kyivskoi obl. v 1952 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/15a.
- Krushelnytska, L. I. 1970. *Rozkopky v baseinakh rik Zakhidnoho Buhu, Styru i Seretu (epokha bronzy — I tys. n. e.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/78.
- Krushelnytska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby ranoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaimozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryvalcevič, M. M. 1998. Da prabliemy pozdniaha pieryiadu epochi bronzy na poŭdni Bielarusi. In: *Zmierzh kompleksu trzciniacko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w śpódkowej i młodziej epoce brązu. Streszczenia referatów (Zamość, 7—9 XII 1998)*. Zamość, s. 34-35.
- Kryvalcevič, M. M., Byčkoŭ, M. U. 1996. Prybarskii kurhannia mohilniki epochi bronzy. *Historyčna-archiealahičny zbornik*, 9, s. 61-76.
- Kukharenko, Yu. V. 1961. *Pamyatniki zheleznoho veka na territorii Polesya*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, DI-29. Moskva: AN SSSR.
- Kukharenko, Yu. V. 1969. *Arkheologiya Polshi*. Moskva: Nauka.
- Lahodovska, O. F., Vyiezhev, R. I., Kopylov, F. B. 1956. Kurhany skifskoho chasu v s. Kurylivtsi. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, VI, s. 17-20.
- Levytskyi, I. F. 1925. *Arkheolohichni doslidy v raioni: Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoj okruhy roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4: I. F. Levytskyi, N 2.
- Levytskyi, I. F. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korosten-skii i Zhytomirskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4: I. F. Levytskyi, N 3.
- Levytskyi, I. F. 1952. Doslidzhennia stoianky na torfovyshchi Mostva v 1948 r. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, IV, s. 70-77.
- Loshenkov, M. I. 2003. Bulavki naseleniya milogradskoi kulturi. *Historyčna-archiealahičny zbornik*, 18, s. 94-105.
- Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha milogradskoi kulturi na territorii Belarusi*. Minsk: Minskaya fabrika tsvetnoi pečhati.
- Lysenko, S. D. 2002. Serednie Podniprov'ia za doby piznoi bronzy. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCXLIV, s. 155-178.
- Lysenko, S. D. 2004. Pogrebeniya skifskogo vremeni Malopolovetskogo mogilnika. In: *Arkheolohichni pamiatky Fastivshchyny. Materialy do arkheolohichnoi karty Kyivskoi oblasti. Pres-muzei (naukovo-informatsiyni biuleten Fastivskoho derzhavnogo kraieznauchoho muzeiu)*, 20—21, s. 6-33.
- Lysenko, S. D. 2010. Novie pamyatniki podgortsevskoi gruppi milogradskoi kulturi na Kievshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 190-200.
- Lysenko, S. D. 2012. Tshinetskii kulturnii krug i problemi perekhoda k rannemu zheleznomu veku v Severnoi Ukraine. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, s. 263-275.
- Lysenko, S. D. 2013. Tshynetske kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (red.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: u 10 tomakh*. 10. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.
- Lysenko, S. D. 2013. Velikobugayovskii mogilnik i pamyatniki epochi bronzy — rannego zheleznoho veka u s. Velikaya Bugayovka. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie chernyakhovskoi kulturi u s.Velikaya Bugayovka (arkheologicheskii istochnik)*. Oium, 2. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 389-405.
- Lysenko, S. D. 2016. Yeshcho raz o pamyatnike sosnitskoi kulturi Gostomel, Stekolnii zavod-1. In: Marina, Z. P. (red.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Evropy*. Dnipropetrovsk: Lira, s. 141-150.
- Lysenko, S. D. 2017. Tshinetskii kulturnii krug — svyazyushchee zveno mezhdou Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzy (2 tis. do n. e.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 9, s. 23-66.
- Lysenko, S. D. 2019. Materiali komarovskoi i sosnitskoi kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeia Instituta arkheologii NAN Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 49-62.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2000 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2024. Kurhanna hrupa N 2 Voitsekhivskoho mohylnya komarivskoi kultury (za rezultatami doslidzhen 1924 ta 2012—2013 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (53), s. 42-55.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2025. Dzherela do rekonstruktsii vbrannia nosiiv komarivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 79-113.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (red.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholit-tia*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovie ukrasheniya epochi pozdnei bronzy — nachala rannego zheleznoho veka iz fondov Natsionalnoho muzeia istorii Ukraini. In: Lysenko, S. D. (red.). *Problemy arkheologii Serednoho Podniprov'ia: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnogo kraieznauchoho muzeiu*. Kyiv: Fastiv: FDKM, s. 152-200.
- Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomor'ia epochi pozdnei bronzy*. Kishinyov: Stratum plus.
- Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epochi pozdnei bronzy. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ia*, 14, s. 161-181.
- Maksimov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei eri*. Kiev: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V., Petrovskaya, Ye. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ia*. Poltava: IA NAN Ukrainy.
- Makhno, Ye. V. 1945. *Zvit za Zhytomyrsku arkheolohichnu rozviduvalnu ekspeditsiiu 1945 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1945/9.
- Makhno, Ye. V. 1949. Dvi pamiatky bronzovoi doby v baseini r.Tetereva. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, II, s. 205-211.
- Makhno, Ye. V., Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2020. O kulturno-khronologicheskoi prinaladzhnosti mogilnika Gremyache na Zhitomirshchine. *Eminak*, 1 (29), s. 342-363.
- Melnikovskaya, O. N. 1967. *Plemena Yuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Epokha eneolitu—bronzy. In: Zalizniak, L. L. (red.). *Arkheolohiia Ukrainy: kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, 106-202.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniya Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.
- Razluckaia, A. A., Iazepienka, I. M., Lysienka, S. D., Lysienka, S. S. 2013. *Archialahičnyia kaliekyi I. I. Arciomienki (1956—1981 gg.)*. Zbor krynic navukovykh archialahičnykh fondaŭ, 1. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Rassadin, S. Ye. 2005. *Milogradskaya kultura: areal, khronologiya, etnos*. Minsk: Institut istorii NAN Belarusi.
- Svieshnikov, I. K. 1971. Pamiatky Mylohradskoi kultury v baseini r. Horyn. *Arheologia*, 2, s. 68-81.
- Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.
- Son, N. O. (red.). 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy. Katalog*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Tarabukin, O. O. 1994. *Arkheolohichna karta Zhytomyra*. Zhytomyr: Zhytomyrskiy visnyk.
- Tarabukin, O. O. 2012. Volynskiy tsentralnyi muzei — rehionalnyi osередok vyvchennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (1900—1924 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 9: Istorii arkheologii: doslidnyky ta naukovi tsentry, s. 287-294.

Tarasenko, I. H. 2017. Olena Fedorivna Lahodovska — doslidnytsia doby eneolitu-bronzy. *Arheologia*, 1, s. 120-133.

Telegin, D. Ya. 1957. Kratkii otkhyot o komandirovke na Seim v iyule 1957 g. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/24.

Terenozhkin, O. I. 1952. Pratsia Y. V. Stalina z pytan movoznavstva i deiaiki pytannia vyvchennia Skifii. *Arheologia*, VII, s. 3-18.

Tretyakov, P. N. 1966. *Finno-ugri, balti i slavyane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Shydlovskiy, P. S., Lysenko, S. D., Kyrylenko, O. S., Sorokun, A. A., Pichkur, Ye. V. 2016. *Pervisna arheolohiia Nyzhnoho Podessennia*. Kyiv: KNU im. T. Shevchenka.

Berezanskaja, S. S., Taras, H. 2006. Horyzont naczyn' otrodennykh we wschodniej strefie kompleksu trzcinieckiego. In: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w śpódkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 173-177.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, s. 7-189.

Niedźwiedz, J., Taras, H. 2006. Schyłek kultury trzcinieckiej i początki kultury łużyckiej we wschodniej Lubelszczyźnie. In: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w śpódkowej i młodziej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 92-109.

Ścibior, J. M., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (Iódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikożach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, s. 95-124.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysoka*. Krakow: PAU.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

BURIAL GROUND IN THE HREMIACHE TRACT NEAR ZHYTOMYR (based on the results of research by S. S. Gamchenko and E. V. Makhno)

One of the important issues of the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age in Eastern Europe is the question of the transformation of some groups of the Late Sosnytsia culture of the Trzciniec cultural circle (TCC) into the early Mylohrad (Pidhirtsi-Mylohrad) culture. Unfortunately, the range of sources for covering this period remains limited. Therefore, the involvement into scientific circulation previously unpublished or only partially published archival materials and collections of excavated sites is of great importance. One

of such sites is the barrow field Hremiache on the outskirts of Zhytomyr.

It was discovered by S. S. Gamchenko, who recorded 55 mounds at the site. The mounds occupied the first floodplain terrace of the left bank of the Teterev River (a right tributary of the Dnieper). In 1924, an expedition from the Volyn Research Museum, headed by S. S. Gamchenko excavated 12 mounds at the site. I. F. Levitsky and O. F. Lagodovskaya took an active part in the research. In 1945, the study of the barrow field was continued by the Zhytomyr survey expedition headed by E. V. Makhno, who excavated an additional five burial mounds. A total of 17 burial mounds were excavated at the site. The finds are kept in the storage of the Zhytomyr Museum of Local History and the scientific storage of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Based on many features, and above all, a bronze pin found in the barrow 1 (1945), the time of the beginning of the Gremyachevsky (Zhytomyr) barrow field can be ascertained to the final stage of the Kiev-Zhytomyr group of the Sosnitskaya culture of the TCC and dated to the turn from the 2nd to the 1st millennium BC. The Late Sosnytsia sites of the Kiev-Zhytomyr Forest zone (Polissia) became the substrate of the formation Early Mylohrad culture in the region, whose people continued to be buried in the Hremiache barrows in the first half of the 1st millennium BC. Most of the barrow assemblages, in our opinion, can be dated to the 11th/10th—8th/7th centuries BC.

Keywords: Vohlynia, Late Bronze Age, Early Iron Age, Late Sosnytsia culture, Early Mylohrad culture.

Одержано 5.10.2025

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Svitlana S. LYSENKO, PhD (History), Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,
e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Sergiy D. LYSENKO, PhD (History), Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.